

'Den Stempel der onsterfelijkheid'

Onderzoek naar de roem van de schrijfsters Betje Wolff en Aagje Deken
in de periode 1776-1834

Nancy Stevens
Universiteit Utrecht

'Den Stempel der onsterfelijkheid'

*Onderzoek naar de roem van de schrijfsters Betje Wolff en Aagje Deken
in de periode 1776-1834*

BA Eindwerkstuk Geesteswetenschappen
Afdeling Vroegmoderne Letterkunde
Universiteit Utrecht
Nancy Stevens
4079221

Begeleider: prof. dr. Arnoud Visser
Tweede beoordelaar: dr. Feike Dietz
september/oktober 2015

Samenvatting

In dit eindwerkstuk onderzoek ik de aard van de roem van schrijfsters Betje Wolff en Aagje Deken en de erkenning tijdens hun leven en na hun dood (1776-1834). Om hier inzicht in te krijgen onderzoek ik verschillende indicatoren: boekproductie, naamsbekendheid en (in mindere mate) materiële cultuur. Bijpassende actoren bij de totstandkoming van roem zijn binnen dit onderzoek: het beroemde individu, de literaire industrie en het publiek.

Ik heb diverse primaire bronnen onderzocht zoals de postuum overgeleverde *Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken*, gelegenheidsgedichten, vroegmoderne recensies, advertenties, voorwoorden van werken van Wolff en Deken zoals in *Willem Leevend* en vroegmoderne vormen van canonisering zoals het beroemde *Panpoëticon Batavûm*. Uit deze bronnen heb ik vooral informatie gehaald over de zelfpresentatie van de schrijfsters, receptie van hun werken en de dynamiek tussen de schrijfsters en hun uitgevers.

Uit de analyse blijkt dat de roem van Wolff en Deken vooral vormgegeven werd door Wolff. Deken leunde op de mondigheid en kritische houding van haar collega-schrijver als het aankwam op publieke erkenning. De zelfpresentatie werd zorgvuldig vormgegeven door Wolff door zich als duo te presenteren als opposities. Ook is hun roem sterk gegenderd: het feit dat ze vrouwen waren werd binnen veel recensies en boekbesprekingen aangehaald. Binnen een opvoedkundig werk werd bijvoorbeeld hun uiterlijk aangehaald als les dat hun werk belangrijker was dan de manier waarop ze zichzelf presenteerden. Uit mijn onderzoek blijkt dat de zelfpresentatie vooral leunde op hard werken, ze maakten gebruik van hun vrouwelijkheid, maar schuwde niet om rol,- en verwachtingspatronen te doorbreken.

Daarnaast blijkt uit de analyse dat de schrijfsters zich bewust waren van hun roem en bekendheid door hun omgang met uitgevers. Ze stonden op hun strepen wat betreft betalingen, ook al leefden ze in een periode waarin het niet makkelijk was voor een broodschrijver om rond te komen. Een belangrijke steun was de familie Dóll. Deze uitgeversfamilie is door de jaren heen van grote waarde geweest op het gebied van het vergaren van (vertaal)werk en het verspreiden van hun naamsbekendheid.

Tijdens het leven van Wolff en Deken werden niet al hun werken positief onthaald. Wolff schuwde niet om tegen deze negatieve kritiek in te gaan door middel van haar verweer in voorwoorden te ventileren. Tijdens hun leven waren de schrijfsters bekend, maar in de eerste dertig jaar na hun dood (1804-1834) werden ze volop geëerd en bereikten ze pas echt een status van literaire vrouwelijke grootheden. In het gelegenheidsgedicht van C.H. van Hall kregen ze de literaire 'Stempel der onsterfelijkheid' toebedeeld, wat symbool staat voor de waardering en erkenning van de schrijfsters na hun dood.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1 Roem: het spel en de spelers	6
1.1 Wat is roem?	6
1.2 Het meten van roem: indicatoren	8
1.3 De belangrijkste spelers: actoren	10
1.4 Terugblik en vooruitblik	11
Hoofdstuk 2 Naamsbekendheid	12
2.1 Zelfpresentatie en <i>imago</i>	12
2.2 Naamsbekendheid 1776-1804	16
2.3 Naamsbekendheid 1804-1834	20
2.4 Conclusie	23
Hoofdstuk 3 Boekproductie en de uitgever	25
3.1 De broodschrijver	25
3.2 Wolff en Deken en hun uitgevers	26
3.3 Het succes van <i>Sara Burgerhart</i>	29
3.4 Conclusie	31
Conclusie	33
Bronnen	35

Inleiding

'Roem moge dan als glas zijn, Burgerharten breken niet.'¹ In het voorwoord van het boek *'Onbreekbare Burgerharten'* besluiten Altena en Everard met deze woorden. Binnen dit werk wordt onderzocht hoe de status van de vroegmoderne schrijfsters Elizabeth Wolff en Agatha Deken er tweehonderd jaar na hun dood uit ziet. Het huis van schrijfster Betje Wolff in Oudebeemster is een museum, toneelstukken worden opgevoerd over hun grootste werk *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* en hun namen sieren 43 straatnaamborden.² Aandacht komen ze niet tekort. Binnen dit onderzoek wordt de nadruk gelegd op de faam van het duo in hun eigen tijd: het einde van de achttiende eeuw. Wat was de aard van de roem van Wolff en Deken en kregen ze erkenning tijdens hun leven en in de eerste dertig jaar na hun dood (1776-1834)?

Deze invalhoek is van belang om twee redenen: ten eerste is dit onderzoek een toevoeging aan de bestaande Wolff en Dekenstudies. Naast het zojuist genoemde boek is er door de jaren heen al veel gepubliceerd over het schrijversduo. Veel studies gaan over het aandeel van Deken binnen het werk van Wolff en Deken en over hun bekendste werk, de briefroman *Sara Burgerhart (1782)*. Er zijn meerdere biografieën over het tweetal verschenen, zoals bijvoorbeeld P.J. Buijnsters' *Wolff en Deken*³ en H.C.M. Ghijsen's *Dapper vrouwenleven*.⁴ Ook is er taalkundig en stilistisch naar hun werk gekeken, zoals naar het gebruik van de Franse taal en zijn er vergelijkingen gemaakt met buitenlandse briefromans. De vroegmoderne roem van de schrijfsters is een nog te verkennen gebied binnen de bestaande studies, wat een toevoeging is in het completeren van het hedendaagse beeld van Wolff en Deken.

Ten tweede zal dit onderzoek ook als *case study* kunnen dienen binnen roemonderzoek naar vrouwelijke schrijfsters binnen het vroegmoderne literair veld waarin veelal mannen domineerden. Schrijvers zoals P.C. Hooft staan symbool voor de vroegmoderne literatuur, maar konden vrouwen in deze tijd ook beroemd worden door te schrijven? Het einde van de achttiende eeuw is een interessante periode door de veranderende positie en (geleidelijke) emancipatie van de schrijvende vrouw. Wolff en Deken hebben hier hun bijdrage aan geleverd. Schrijfsters in deze tijd zetten bijvoorbeeld zelf het canoniseringsproces in gang en treden met hun werk vaker buiten de beperkte ruimte van

¹ Peter Altena en Myriam Everard (red.), *Onbreekbare burgerharten. De historie van Betje Wolff en Aagje Deken*, Nijmegen, Vantilt 2004, p. 11

² Wolff, B. en Deken, A., *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. Isaac van Cleef, Den Haag 1782

³ Buijnsters, P.J., *Wolff en Deken*. Martinus Nijhoff, Leiden 1984

⁴ Ghijsen, H.C.M., *Dapper vrouwenleven*, Van Gorcum & Comp. Assen 1953

hun beschermde omgeving, zoals die van het gezin en vriendinnenkring.⁵ Onderzoek op dit gebied kan iets leren over de kracht en aard van het succes van Wolff en Deken in cultuurhistorisch opzicht: hoe verworven zij als schrijfsters hun literaire roemrijke successen? Nader onderzoek is interessant omdat het bijdraagt in het begrip van de huidige positie van 'de schrijfster' in een van oorsprong mannelijk gedomineerd vakgebied.

Om deze vragen te kunnen beantwoorden is het allereerst belangrijk om duidelijkheid te krijgen over het concept 'roem', want wat betekende roem en beroemd zijn in de vroegmoderne tijd? Binnen het eerste hoofdstuk focus ik mij op het veelomvattende begrip 'roem' aan de hand van een beknopte literatuurstudie. Wat is roem, hoe kunnen we roem definiëren en analyseren en welke partijen spelen een rol bij de totstandkoming? Hierbij maak ik onder meer gebruik van de oratie van Arnoud Visser. Hij stelt bijvoorbeeld dat roem bij benadering te peilen is aan de hand van drie indicatoren: 'aan de hand van de gegevens van de boekproductie, het meten van naamsbekendheid en met behulp van bronnen uit de materiële cultuur'.⁶ Ik bestudeer en duid de betrokken indicatoren en actoren om zo een duidelijke focus te bepalen voor de rest van mijn onderzoek.

Na mijn definitie van het concept 'roem' ga ik de carrières van het schrijversduo Wolff en Deken hieraan toetsen, wat voor rol speelden de belangrijkste indicatoren en actoren in de totstandkoming van hun faam? Ik focus mij binnen dit onderzoek op de roem van Wolff en Deken tijdens hun schrijvende leven samen en de eerste dertig jaar na hun dood (1776-1834). Ik kies voor deze periode, omdat 1776 het jaar is waarin de vrouwen elkaar hebben ontmoet en hun samenwerking zijn gestart. Het jaar 1804 is het jaar waarin ze allebei zijn overleden. Aan de hand van de thema's boekproductie en naamsbekendheid onderzoek ik de roem van de schrijfsters uitgesplitst binnen twee thema-hoofdstukken.

Interessante informatie binnen het hoofdstuk over naamsbekendheid zijn receptiegegevens. Documenten zoals boekrecensies en (schriftelijke) bewondering van collega-schrijvers en participatie binnen de vroegmoderne canonvorming zijn hier van waarde. Ook informatie over zelfpresentatie van de schrijfsters aan het publiek is interessant. Van Betje Wolff weten we bijvoorbeeld al dat ze hier heel handig mee omging, zo bouwde ze rond haar eigen figuur een beeldvorming als 'Betje Wolff uit de Beemster': een brunette dame die goedgebekt was.⁷ De vorming van een duo met de blonde, nette Aagje Deken leek de perfecte aanvulling op dit imago. Welk beeld creëerden de schrijfsters rond zichzelf en hoe werden ze gezien?

⁵ Leemans, I & Johannes G.J., *Worm en donder*, Bert Bakker 2013, p. 152, 153

⁶ Visser, A. *In de gloria: literaire roem in de Renaissance*, Den Haag, Algemeen Nederlands Verbond, 2013, p. 15

⁷ Leemans & Johannes 2013, p. 150

Binnen het derde hoofdstuk, over de indicator boekproductie, is de actor 'industrie' van belang. Hoe gingen de schrijfsters om met hun uitgevers en welke rol speelden drukkerscourtages? Hoe vaak is *Sara Burgerhart* gedrukt en zijn er vertalingen in het buitenland? Tot slot zet ik mijn bevindingen uiteen binnen de conclusie. De schrijfsters stierven in 1804 negen dagen na elkaar. Aan het eind van dit onderzoek hoop ik licht te schijnen op de vraag: heeft het echt tweehonderd jaar moeten duren voordat ze erkend werden of bleek hun roem van alle tijd en (toch) net zo onbreekbaar als hun *Burgerharten*?

Hoofdstuk 1 Roem: het spel en de spelers

Om een heldere definitie van het begrip 'roem' of 'faam' te schetsen maak ik een beknopte literaire inleiding door de wereld van dit fenomeen. Beginnende bij de verdienstelijke *gloria* van Cicero tot aan de vaderlandse roem van de Belgische helden rondom de 'onverschrokken Vlaamse Leeuw'. Roem is van alle tijden, alleen de gedaantes veranderen. Vervolgens onderzoek ik het concept roem en de meetbaarheid van het fenomeen, de betrokken spelers en de strategieën en mechanismen. Waar mogelijk sla ik al een bruggetje tussen de verschillende onderwerpen en hun link met de loopbaan van Wolff en Deken.

1.1 Wat is roem?

Roem laat zich binnen mijn onderzoek ruim omschrijven als 'publieke bekendheid buiten je eigen sociale netwerk'. De definitie van roem heeft door de jaren heen veel verschillende gedaantes gekend. Om inzicht te krijgen binnen dit veranderende begrip omschrijf ik een aantal definities en leg ik uit waarom ik heb gekozen voor de zojuist genoemde definitie.

Cicero verkondigde dat je binnen je aardse leven en tijdens het leven na de dood *gloria* (roem) zal bezitten wanneer je beschikt over *virtus*⁸. Het Latijnse woord *virtus* staat voor mannelijkheid en beschrijft de activiteiten en kwaliteiten die geassocieerd worden met het ideale gedrag van een man. Het doel van roem is door de jaren heen veranderd: van *Gloria* in het leven en na de dood ontwikkelde roem zich tot een ambitie om grootse dingen te doen met uitlopers tot menselijke ijdelheid en eerzucht. Faam, zoals Edward Berenson en Eva Giloi in hun boek *Constructing Charisma: Celebrity, Fame, and Power in Nineteenth-Century Europe* schrijven, kwam degene toe waar veel over werd gesproken: 'The voices in question could be those of the gods, but for the most part, it was human beings who talked the talk of fame. If charisma was a gift from God, fame had its feet on the ground.'⁹

G. van Gestel en G. de Meyer leggen in hun boek *Veddetedom* uit waar het begrip 'faam' vandaan komt. 'Het Latijnse woord *fama*' staat in de oude mythologie voor de godin die heldendaden rondbazuin. Deze godin wordt afgebeeld met vleugels, een bazuin en een veelvoud aan oren, ogen en monden.¹⁰ Het woord 'faam' heeft zijn wortels in de Grieks-Latijnse vertaling van 'te spreken'. In de tijd van het Romeinse Keizerrijk werd faam gedefinieerd als iets wat je verkreeg wanneer je publiekelijk actie ondernam voor het toekomen van welzijn en weldaad voor de staat.¹¹ Niet vergeten worden stond hoog in het

⁸ Tacitus & Maye, Roland, *Tacitus: Dialogus de Oratoribus*, Deel van: *Cambridge Greek and Latin Classics*, Cambridge, 2001, p.10

⁹ Berenson, E. & Giloi, E., *Constructing Charisma: Celebrity, Fame, and Power in Nineteenth-Century Europe*, Berghahn Books, New York 2010, p.4

¹⁰ Van Gestel, G. & De Meyer, G. *Veddetedom. Beroemd in Vlaanderen*, Garant 2002, p.13

¹¹ Berenson & Giloi, 2010, p.4

vaandel. Een voorbeeld hiervan was vol lof schrijven over het keizerrijk, zodat deze groots de geschiedenis inging; de historici en schrijvers die schreven over dit soort onderwerpen werden zelf op de lange termijn even belangrijk als hun werk. Berenson en Giloi halen een voorbeeld aan van Horatius' werk over keizer Augustus: door zijn lovende schrijfwijze werd keizer Augustus een veelbesproken man. Tegen de tijd dat er niet meer over hem werd gepraat, bleven de geschreven woorden van Horatius bestaan, wat hem (literair) onsterfelijk maakte.¹²

Een veertiende-eeuws voorbeeld, dicht bij huis, halen Van Gestel en De Meyer aan in hun onderzoek. Ze beschrijven dat Pieter de Coninck en Jan Breydel aan het begin van de veertiende eeuw mede vormgevers zijn van de mythe van de onverschrokken Vlaamse Leeuw: 'deze personen worden legendarisch geheten: soms –maar niet altijd- figureren ze in de 'grote verhalen' van een gemeenschap. Indien zo iemand nog leeft, wordt hij of zij een levende legende genoemd.'¹³ In dit geval kan beroemdheid *mythologische* proporties aannemen, en hoef je niet meer dood te zijn om een *legende* genoemd te kunnen worden. Binnen deze vorm van roem speelde wederom de geschiedschrijving en ook gemeenschapsvorming een grote rol. 'Later wordt 'faam' gereserveerd voor personen die iets gepresteerd hebben. [...] Faam kan zowel positief als negatief bedoeld zijn. Eender welke prestatie die kan tellen –goed of slecht in de ogen van de burger- maakt iemand befaamd'¹⁴, stellen Van Gestel en De Meyer. Als toevoeging stellen ze dat *beroemdheid* de overtreffende trap is van *faam*. 'Roem is weggelegd voor mensen waarover iedereen het eens is dat zijn grote persoonlijkheden waren of zijn.'¹⁵ Ik vind dit een incomplete uitleg, want wie is 'iedereen' en wat is een 'grote persoonlijkheid'?

Binnen de achttiende-eeuwse schrijfgenootschappen was roem volgens Marleen de Vries vooral 'een vorm van mentaal exhibitionisme'. 'Talloos zijn de passages waarin de dichter zegt te dingen naar het eremetaal en te dichten in de hoop op onsterfelijke roem. Men dicht onveranderlijk uit naar 'ijver', 'eerzucht' of 'gloriezucht.'¹⁶ Deze vorm van roem sluit aan bij de drang tot onsterfelijkheid, maar laat zich ook vertalen tot zogenaamde 'ijdele roem'.

Een completere omschrijving formuleert P. David Marshall in zijn boek *Celebrity and Power: Fame in Contemporary Culture*: 'In one sense, the celebrity represents success and

¹² Berenson & Giloi 2010, p.5

¹³ Van Gestel & De Meyer 2002, p.13

¹⁴ Van Gestel & De Meyer 2002, p.12

¹⁵ Van Gestel & De Meyer 2002, p.12

¹⁶ de Vries, M., 'Dichten voor de eeuwigheid. Over eerzucht en onsterfelijkheid in de achttiende-eeuwse literaire genootschappen.' In: *Literatuur* 12, 1995, p.144

achievement within the social world. [...] The recognition and public fame are part of the act of celebrating their importance and significance. In some generally agreed-upon way, they have earned their position of fame.¹⁷ Marshall sluit met zijn omschrijving van het begrip roem redelijk aan bij de definitie van Arnoud Visser. Visser definieert roem als een wijdverspreide publiekelijke bekendheid, die het directe sociale netwerk van een persoon overstijgt.¹⁸ 'Celebrity' en 'roem' zijn in zekere zin verwant, al heeft 'celebrity' volgens Visser hoofdzakelijk te maken met de *persoonlijkheid* van een beroemdheid, los van capaciteiten of positie.

Ik sluit mij aan bij de definitie van Visser en Marshall, omdat ik binnen mijn onderzoek hoofdzakelijk kijk naar sociologische aspecten van de roem van Wolff en Deken, zoals bijvoorbeeld het bouwen van het *selfmade imago* binnen het thema 'naamsbekendheid' en de dynamiek tussen schrijver en de literaire roem-industrie. Binnen mijn onderzoek speelt de erkenning van de schrijfsters een grote rol, zowel door het publiek en collega-schrijvers, uitgevers als door hun zelfprofilering. Ik laat de definitie die roem als middel voor het creëren van een *mythologische* culturele status buiten beschouwing, omdat mijn onderzoek niet gaat over Wolff en Deken als nationale heldinnen. Ook laat ik de definitie van roem als doel door verdienste en gespreksonderwerp in het Romeinse Keizerrijk buiten beschouwing. Deze rollen passen vooral bij de begrippen *fama*, *gloria* en *virtus*, deze theorieën zijn erg interessant als achterdoek voor begrip rondom het fenomeen roem, maar binnen mijn onderzoek niet relevant als definitie.

1.2 Het meten van literaire roem: indicatoren

Na de opheldering van de definitie is het interessant te kijken naar de meetbaarheid van roem en de betrokken spelers die bepalend zijn voor de mate van roem. Volgens het onderzoeksmodel binnen de studie van Visser zijn er drie indicatoren om roem bij benadering te bepalen: 'aan de hand van gegevens over boekproductie, via het meten van naamsbekendheid en met behulp van bronnen uit de materiële cultuur.'¹⁹ Vooral de eerste twee manieren zijn lastig te achterhalen. Dit soort gegevens uit de vroegmoderne tijd zijn beperkt. Ook is het discutabel of de gegevens over boekproductie werkelijk iets zeggen over de mate van beroemdheid van een persoon. Ik kijk binnen dit onderzoek specifiek naar de roem van personen en niet van werken. Ik vind het toch een lastig onderscheid: want wie zegt dat de boekproductie van bijvoorbeeld *Sara Burgerhart* iets zegt over de beroemdheid

¹⁷ Marshall, P.D., *Celebrity and Power: Fame in Contemporary Culture*, U of Minnesota Press, 1997, Preface

¹⁸ Visser 2013, p.6

¹⁹ Visser 2013, p.15

van Wolff en Deken? Mogelijk wisten veel lezers niet eens wie de schrijfsters waren. Staan deze twee elementen met elkaar in direct verband of moeten ze los van elkaar gezien worden? In dit geval kies ik ervoor om de cijfers over het werk van Wolff en Deken te koppelen aan hun beroemdheid, maar hier kan terecht discussie over bestaan.

De boekproductie is dus een duidelijk gegeven om te meten hoe bekend iemand (zijn werk) was. Edities en oplagecijfers van het bekendste werk *Sara Burgerhart* zijn hierbij mijn leidraad, deze gegevens kan ik vinden met behulp van de bibliografische onderzoeksinstrumenten *Nederlandse Centrale Catalogus* en *Short-Title Catalogue, Netherlands*.²⁰ In dit geval ben ik benieuwd naar hoe hun werk zich verhoudt tot de successen van grote vroegmoderne schrijvers als Erasmus: de schrijver had meer dan 2500 edities in heel Europa. Jacob Cats was met 259 edities in alleen de zeventiende eeuw een van de best verkopende auteurs uit de vroegmoderne Nederlanden.²¹ Hoe verspreid was het werk van het schrijversduo en hoe verhouden zij zich tot de 'grootsten'?

Hoe bekend was de naam van de artiest? Dit aspect van mijn onderzoek is een uitdaging. De stem van het lezerspubliek is immers moeilijk te achterhalen. Om dit belangrijke aspect toch niet buiten beschouwing te laten we de schrijfsters zelf en de recensenten spreken. Hierbij is onderzoek naar correspondentie en zelfpresentatie interessant. Er zijn veel briefwisselingen overgeleverd van de schrijfsters. Hoe presenteerden de schrijfsters zichzelf? Daarnaast onderzoek ik recensies, boekbesprekingen en vroegmoderne vormen van canonvorming om te kijken hoe collega-schrijvers over het werk van Wolff en Deken oordeelden.

Tot slot is de materiële cultuur van belang. In de vroegmoderne tijd werd deze materiële cultuur uitgedrukt in hoofdzakelijk portretten, monumenten en begrafenissen.²² Een interessant erfstuk is binnen dit kader het *Panpoëticum Batavûm*: 'een Kabinet der voornaamste Nederlandsche dichteren', begin achttiende eeuw opgericht door Arnoud van Halen (1673-1732).²³ Dit Kabinet bestaat uit kleine ovale portretjes van bekende Nederlandse letterkundigen. Ook Wolff en Deken veroverden een plekje binnen deze portretreeks.²⁴ Daarnaast is het RKD raadpleegbaar, voor informatie over portretten.²⁵ Vooral postuum zijn er uitingen van erkenning binnen de materiele cultuur zichtbaar: onder

²⁰ De NCC is de Nederlandse Centrale Catalogus en de STCN is de retrospectieve nationale bibliografie van Nederland voor de periode 1540-1800

²¹ Visser 2013, p.15

²² Visser 2013, p.21

²³ Leemans & Johannes 2013, p.111

²⁴ Leemans & Johannes 2013, p.125

²⁵ Het RKD is het Nederlandse Instituut voor Kunstgeschiedenis. Link: <https://rkd.nl/nl/>

meer gedenkpenningen (1805), een herdenkingsfontein (1884) en een portretbuste in gips van Elisabeth Wolff (1882) houden hun herinnering levend.²⁶

1.3 De belangrijkste spelers: actoren

Binnen de genoemde drie indicatoren, onderzoek ik ook de spelers die invloed hebben op de totstandkoming van roem: de actoren. Er zijn heel wat rollen te verdelen en heel wat strategieën en mechanismen die invloed hebben op het bereiken van faam. Een ding is zeker: voor literaire roem in de vroegmoderne tijd moet je schrijven. Maar een vlotte pen bezorgt je nog geen faam.

Voor het genereren van roem moet volgens Tom Mole een apparaat in werking worden gesteld, en dat faam-apparaat draait op drie spelers: het individu, de industrie en het publiek. Mole: *'The nature of each element in the celebrity [...] may change over time. But particular characteristics of each, and particular relations between them, are necessary for celebrity culture to get going in the first place.'*²⁷ Het spel verandert dus met de jaren, maar wordt door de eeuwen heen door dezelfde spelers gespeeld.

Allereerst de belangrijkste speler: het beroemde individu. De artiest kan behoren tot verschillende categorieën die zowel belemmeringen als voordelen op kan leveren. Zo'n categorie kan bijvoorbeeld geslacht of nationaliteit zijn.²⁸ Of de categorie positief of negatief voor de artiest uitwerkte bepaalde hij mede zelf: door bijvoorbeeld het creëren van een *imago*. Volgens Leemans en Johannes speelde vooral Betje Wolff duidelijk met de mogelijkheden van zo'n *selfmade imago*. Ze schrijft veel persoonlijke documenten: haar privéleven is vaak de inzet van haar werk. Hieromheen bouwt ze een idee van een schrijfster die op afgesloten locaties werkt, zoals haar werkkamer of rieten kluisje in Lommerlust en de Beemster. Hiermee creëert ze 'schrijfster Betje Wolff uit de Beemster'.²⁹

De tweede speler is de literaire industrie. Tijdens de achttiende eeuw zijn er meer dan 1500 uitgevers actief in Nederland. Het duurt even voor er, met voorzichtigheid gezegd, zogenaamde 'literatuurspecialisten' in beeld komen.³⁰ Deze specialisten hebben gezorgd voor een veranderende dynamiek binnen de literaire industrie en verspreiding en werving van roem. De lezer koos niet alleen het boek, stelt Jeroen Blaak: 'uitgever en auteur kozen

²⁶ Aerts, M. 'Een rondedans om het gedenkstuk', *Wolff en Deken als nationaal monument*. In: *Onbreekbare Burgerharten: de historie van Betje Wolff en Aagje Deken*. Nijmegen, Vantilt 2004, p.15-49

²⁷ Mole, T. *Romanticism and Celebrity Culture, 1750-1850*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009 p.3

²⁸ Paenhuysen, A. & Verschaffel, T., *De strategieën van de roem. Het publieke leven van de kunstenaar, 19 -20ste eeuw. Bij wijze van inleiding*, KU Leuven, 2005 p.1209

²⁹ Leemans & Johannes 2013, p.149, 150

³⁰ Leemans & Johannes 2013, p.124

ook voor hun lezer, zij creëerden bewust een uitstraling en lettertype die past bij hun beoogde publiek'.³¹ Wat was de dynamiek tussen Wolff en Deken en hun uitgevers?

Het publiek is de derde speler binnen het spel van literaire faam. Dit is een belangrijk onderdeel van het apparaat, maar lastig te meten in verband met weinig overgeleverde bronnen met bewijs. Naast informatie over de oplages en edities van hun bekendste werken (zie hoofdstuk 1.2), kan het lezerspubliek van Wolff en Deken opgespoord worden aan de hand van verschillende administratie, bijvoorbeeld aan de hand van gegevens van boekverkopers, catalogi van privébibliotheken en uitleenregisters van bibliotheken.³² Wegens beperkte tijd en ruimte komen deze onderzoeksgegevens verder niet aan bod binnen mijn analyse.

1.4 Terugblik en vooruitblik

Nu ik verschillende definities van roem, de meetbaarheid van roem en de betrokken spelers uiteen heb gezet kan ik binnen de volgende hoofdstukken de roem van Wolff en Deken onderzoeken. Ik ga dit doen door de thema's boekproductie en naamsbekendheid uit te splitsen binnen twee thema-hoofdstukken. De pijler materiële cultuur laat ik vanaf dit punt helaas verder buiten beschouwing als opzichzelfstaand hoofdstuk wegens de beperkte ruimte en tijd voor mijn onderzoek. Waar mogelijk vlecht ik stukjes informatie over de materiële cultuur door de hoofdstukken als dit relevant is. De twee indicatoren naamsbekendheid en boekproductie zet ik uiteen aan de hand van de betrokken actoren: het individu, de industrie en het publiek in de vorm van waardering onder collega-schrijvers.

Binnen hoofdstuk twee staat de boekproductie centraal. De rol van de industrie onderzoek ik aan de hand van hun band met de uitgever, dit is een wisselwerking die zowel bij de rol van het individu als bij de rol van de industrie hoort. Hoe groot waren Wolff en Dekens boekoplagen? Wat kan ik te weten komen over hun roem aan de hand van hun rol in het vergaren van drukkerscourtages? In mijn laatste hoofdstuk staat de naamsbekendheid centraal. Ik ga de rol van Betje Wolff en Aagje Deken als individu meten door hun zelfpresentatie te onderzoeken. Hierbij hoort onder andere informatie over beeldvorming van hun karakter, uiterlijk en materieel bezit. Daarnaast onderzoek ik de naamsbekendheid door te kijken naar correspondentie van de dames en over de dames, zoals bijvoorbeeld recensies, canonvorming en nagedachtenis.

³¹ Blaak, J. *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Dissertatie Rotterdam 2004) Hilversum, Verloren, 2004, p.17

³² Blaak 2004, p.17

Hoofdstuk 2 Naamsbekendheid

Tegenwoordig hebben Wolff en Deken het *imago* van deugdelijk tot dapper. Wat droegen de schrijfsters zelf voor een beeld uit en hoe deden ze dat? Binnen dit hoofdstuk onderzoek ik de naamsbekendheid van de schrijfsters aan de hand van hun zelfpresentatie en hun *selfmade imago* aan de hand van aanwijzingen uit hun brieven en andere overgeleverde bronnen van informatie. Daarnaast onderzoek ik de receptie van hun bekendste romans en poëzie aan de hand van overgeleverde recensies en aandacht voor hun werk van collega-schrijvers, de nagedachtenis aan de personen Wolff en Deken en het werk van andere schrijvers in hun voetsporen. Wat leren we uit de overgeleverde literaire kritiek over het genereren van de roem en bekendheid van de schrijfsters?

2.1 Zelfpresentatie en *imago*

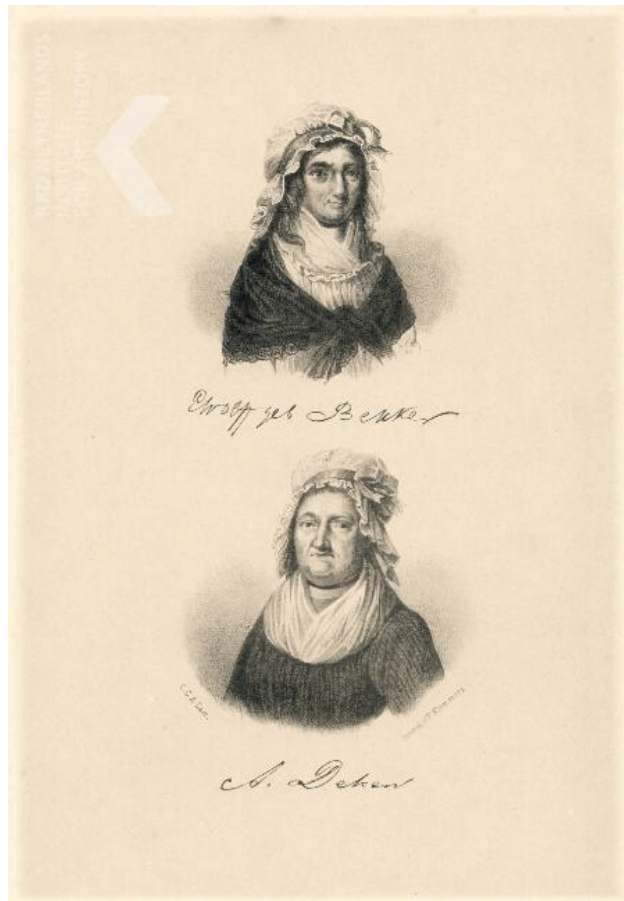
In het onderzoek naar de naamsbekendheid van Wolff en Deken is het een interessant gegeven hoe de schrijfsters zichzelf presenteerden. Wat droegen de dames uit op het gebied van hun karakter, uiterlijk en materieel bezit? Uit de overgeleverde brieven komt het besef naar boven van, vooral Wolff haar, vrouwelijkheid.³³ Dit gender-aspect duidt op het bewuste gebruik van haar vrouw-zijn binnen een door mannen gedomineerd literair landschap. Zo schrijft ze aan de heer J.E. Grave:

‘want ben ik geen vrouw? & zegt Hamlet niet: ‘vrouw, uw eigenaam is IJdelheid?’
Moet ik geene wisselklederen hebben, ende fyn lynwaad ende wat iets meer zy?
Kan ik komen zo als ik ga & sta? ik dien ten minsten immers aan de kerjeuse
Liefhebbers te toonen dat ik goût heb³⁴

Vooraf uit de zin ‘kan ik komen zo als ik ga & sta?’ lijkt twijfel door te schemeren over haar voorkomen. Wolff haar sobere uiterlijk riep mogelijk een gevoel van onzekerheid op wanneer ze verkeerde onder uitgedoste vrouwen? Onderstaande prent (afbeelding 1) van de schrijfsters door C.C.A Last illustreert het uiterlijk van de schrijfsters: er zijn geen sieraden of buitensporige uitdossingen te bekennen. Zo leren we uit deze prent niet alleen het uiterlijk van de schrijfsters kennen, maar ook vertelt dit ons iets over hoe de dames zichzelf presenteerden: eenvoudig en toegankelijk.

³³ Wolff en Deken, *Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken* ed. Joh. Dyserinck. De Gebroeders van Cleef, Den Haag 1904

³⁴ *Briefwisseling*, Brief 58 Aan den heer J.E. Grave p. 169

Afbeelding 1 RKD, C.C.A. Last, 1823-1876, Afbeeldingsnummer IB02011657

Het benoemen van haar vrouw-zijn komt ook in andere brieven naar voren. Zo schrijft ze aan mejuffrouw Grave: 'ik ben een vrouw, myne deugden en gebreken zyn op myn' sexe geënt.'³⁵ Ze erkent aan de ene kant dat vrouw zijn met bepaalde verwachtingspatronen en deugden en gebreken gepaard gaat. Toch doorbreekt ze deze patronen bewust, zoals ze schrijft aan de heer J.E. Grave:

'waar is den brief hoe noemt gy 't ook, ja, myn gevat oordeel vraagt, is juist niet heel balsemiek voor een vrouw om te antwoorden. Evenwel! wat zal ik doen, gy zyt zulk een allerbeste vriend van my, & ik hou zo gruwelyke veul van je, dat ik het maar zal aanvaarden.'³⁶

De woorden 'niet balsemiek' betekenen hier 'niet welriekend', dus het is volgens Wolff geen zuivere zaak voor een vrouw om haar oordeel over een zekere situatie te geven. Toch doet ze dit 'omdat hij een allerbeste vriend is'. Dit laat zien dat Wolff zich in dit geval zich bewust niet bewoog binnen het verwachtingspatroon van 'de vroegmoderne vrouw'. Deze constatering sluit aan bij de bevinding van Leemans en Johannes dat Wolff zich ook binnen

³⁵ *Briefwisseling*, Brief 60 Aan den heer en mejuffr. Grave, p.179

³⁶ *Briefwisseling*, Brief 70 Aan den heer J.E. Grave, p.206

haar werk niet wil 'beperken tot 'vrouwelijke genres' zoals gelegenheidsgedichten'.³⁷ In tegenstelling tot het verwachtingspatroon schrijft zij bijvoorbeeld liever geëngageerde teksten zoals politieke schimpliederen of treurende zedenzangen.³⁸

Naast haar vrouw-zijn reflecteert ze ook op het dichterschap en Dichterlijke Genootschappen in zijn algemeenheid. Of zij niet toegelaten is tot, of heeft bedankt voor deelname binnen een genootschap is volgens Van Oostrom nog steeds speculeren.³⁹ Haar mening over zulke genootschappen ventileert ze binnen haar brief aan J.E. Grave:

'Niets komt my ook bespottelyker voor dan die menigte van Dichterlyke Genootschappen in onze dagen. Men zou waarlyk zeggen dat het vaerzen maaken een ambacht ware; trouwens, een goed schoenlapper estimeer ik verre boven een hedendaags vaerzenmaker'⁴⁰

Door middel van de overgeleverde brieven krijgen we een aardig beeld van Wolff en haar zelfpresentatie. Ze presenteert zich als een zelfbewuste vrouw die kritisch is en ze vindt poëzie schrijven net zo goed een ambacht als schoenen lappen. Of de bescheidenheid en onzekerheid oprecht is, is uit de brieven niet op te maken. Toch komt de schrijfster binnen haar persoonlijke brieven bescheiden over, zo heeft ze een aversie tegen 'pedanten': verwaande mensen. In de brieven komen meerdere passages voor waaruit blijkt dat Wolff niks moet hebben van dit type mens: 'Jan L. vind ik onuitstaanbaar pedant, maar als hy voorleest, dan knyp ik my zelf bont en blauw, om hem niet in zyn bakkes uit te lachen.'⁴¹ Soms gebruikt ze de term ook spottend, als ze voor haar gevoel hooghartig doet: 'Meld my eens wat gy hebt van 't geene ik in den styl der Pedanten *mes Oeuvres* noem.'⁴² Ze voldoet volgens eigen zeggen niet aan deze eigenschap, zoals ze schrijft in twee verschillende brieven aan Mejuffrouw C. Schiere: 'Gy weet wel Beste dat ik niet pedant ben', en 'Zonder pedant te zyn kan ik, dit weet gy, zeggen, ik heb bynaar geen oogenblik voor me zelf.'⁴³ Opvallend is het verschil tussen Wolff haar uitspraken en haar handelen. Deze uitspraken spreken Wolff haar handelen namelijk tegen op het gebied van negatieve kritiek en het binnenhalen van betalingen (zie hoofdstuk 2.2 en 3.2). In deze situaties gedraagt ze zich wel degelijk 'pedant'.

In de situatie van Aagje Deken is de zelfpresentatie lastiger te onderzoeken, want ze stond ogenschijnlijk minder in de belangstelling en er is minder werk van haar overgeleverd.

³⁷ Leemans & Johannes, 2013, p.151

³⁸ Leemans & Johannes, 2013, p.152

³⁹ Van Oostrom, *Vrouwen in achttiende-eeuwse dichtgenootschappen* in: *Vooy's*. Jaargang 14. Vooy's, Utrecht 1995-1996 p.16

⁴⁰ *Briefwisseling*, Brief 70 Aan den heer J.E. Grave, p.208

⁴¹ *Briefwisseling*, Brief 167 Aagtje Deken aan Mr. H. Vollenhoven, p.390

⁴² *Briefwisseling*, Brief 45 Aan Dr. D.H. Gallandat, p.128

⁴³ *Briefwisseling*, Brief 114 Aan Mejuffrouw C. Schiere, p.266, 271

Voordat de twee elkaar daadwerkelijk ontmoet hebben, heeft Wolff al een duidelijk beeld van Aagje Deken: 'Denkt gy niet dat ik het Character van jufvr. Deken wel heb geobserveert? [...] Kan zy, zo als zy is, wel schryven als Wolffje? - Kan ik schryven als zy? nooit nooit. Ik ben een brunet, kan ik my tot eene Blonde maaken?'⁴⁴ Zij heeft goed door dat er een groot verschil bestaat tussen zichzelf en Deken en omschrijft dit als een 'singulier contrast in het oog van een Filosofisch digter'.⁴⁵ Vervolgens omschrijft ze de uiterlijke en innerlijke tegenstellingen die Leemans en Johannes typeren als een 'peper-en-zout-oppositie':

'Jufv. Deken statig, styf, heel zedig gekleed, stemmig, eenigzinds verlegen, met een ernstig gelaat sentiën sprekende; daar zul je komen te zien je Betje, gekapt & gekleed als een fatsoendelyk mans kind en Sacque, of in een gratieus wit negligetje vrolyk, vif, vriendelyk, tusschen je vrouw & zusje inzittende.'⁴⁶

Tot slot vat ze de kern van het onderscheid tussen beide schrijfsters samen als 'Deken wordt méér geadmireerd, maar - Wolfje wordt meer bemint', en daarmee zijn ze, volgens Wolff, 'beiden 't meest te vreden'.⁴⁷ De zelfpresentatie van Deken werd dus vooral vormgegeven door Wolff en hoe zij schreef over Deken en zichzelf als duo.

Aan de hand van hun woonsituatie leren we dat de dames niet pronkten met een groot huis om hun imago van succesvolle schrijfsters te *boosten*. Deken kocht in 1782 een simpele hofstede in De Rijk in Beverwijk waar de schrijfsters samen konden wonen en werken. De omgeving Kennermerland kende wel degelijk vorstelijke residenties en echte chique onderkomens, maar de 'burgerlijke huishouding' van Wolff en Deken hoorde daar in al zijn bescheidenheid niet bij. Volgens Buijnsters kon het onderkomen van de schrijfsters getypeerd worden als 'eenvoudig'.⁴⁸ Van uiterlijk vertoon op het gebied van hun woning was dus geen tot weinig sprake wat gekoppeld kan worden aan hun bescheiden *imago*. In een brief aan mejuffrouw J.A. Busken beschrijft Wolff haar dagbesteding, die bestaat uit onder meer schrijven en lezen. Ze staat vroeg op en ontbijt alleen in haar rieten huisje terwijl ze haar gedachten op een rijtje krijgt. 'Vervolgens wandel ik eens om, zie naar de groentens, ordineer wat er gegeten zal worden, ga schryven tot tien uren; dan word ik opgemaakt, & ga weër tot twee uren aan 't werk.'⁴⁹ Vervolgens eet ze, verkleedt ze zich en dan gaat ze 'ryden of wandelen of in den Coupel by Aagie, die zoo goed is van voor my te lezen.'⁵⁰ Naar Wolffs eigen zeggen is dit in een standaard dagbesteding: 'Zo gaat de eene dag aan de

⁴⁴ *Briefwisseling*, Brief 59 Aan den heer J.E. Grave, p.176, 177

⁴⁵ *Briefwisseling*, Brief 59 Aan den heer J.E. Grave, p.176, 177

⁴⁶ Leemans & Johannes, 2013, p.151, *Briefwisseling* Brief 59 Aan den heer J.E. Grave, p.176, 177

⁴⁷ *Briefwisseling*, Brief 59 Aan den heer J.E. Grave p.176, 177

⁴⁸ Buijnsters, P.J. *Wolff en Deken*. Martinus Nijhoff, Leiden 1984, p.207-208

⁴⁹ *Briefwisseling*, Brief 124 Aan mejuffrouw J.A. Busken, p.284

⁵⁰ *Briefwisseling*, Brief 124 Aan mejuffrouw J.A. Busken, p.284

andere met weinig variatiën.⁵¹ Het lijkt erop dat uiterlijk vertoon niet besteed was aan de schrijfsters. Ze woonden bescheiden, hadden een burgerlijk dagelijks ritueel en ze kleedden zich sober.

Langzaam maar zeker ontwikkelde de 'pittige' Betje en de 'stugge' Aagje zich tot vaste personages en kristalliseerde het *imago* zich uit. In het geval van Wolff is dit proces duidelijker te schetsen dan in het geval van Deken. Aan het einde van hun schrijf-carrière ontstond er blijkbaar een gevoel van onmacht bij Deken en de behoefte om haar naam te zuiveren met betrekking tot haar aandeel binnen hun werk. De aanname dat Wolff verantwoordelijk was voor het schrijven van Wolff en Dekens grootste successen helpt ze vakkundig uit de wereld in het voorwoord van haar boek *Liederen voor den Boerenstand*. Ze verklaart dat het een misvatting is dat Wolff alle grappige werken schreef en Deken alle ernstige:

'Alles, wat zij hier door bewezen hebben, is, dat zij noch mijne Vriendinne, noch mij kennen; daar ik niet alleen voor de helft deel aan alle de Werken heb, die op onzer beider naam staan, maar ook mijne Vriendin niet minder ernstige onderwerpen dan ik behandeld heeft; ik niet minder vrolijke, of, gelijk men liever zegt, grappige Liederen en Brieven, dan zij geschreeven heb. Onze bijzondere Vrienden en Vriendinnen, die ons hebben zien werken, kunnen getuigen hoe geheel wij in ééne geest dachten en schreeven.'⁵²

Ze sluit deze boodschap af met het voorstel om alle werken en brieven nogmaals in te zien en te voorzien van 'nog eens een lijst onzer Brieven, met de naamen der Schrijfsters van dezelve, onder iederen Brief, uitgeeven.'⁵³ Dit met het doel om 'al wat vrolijk is, alleen aan mijne Vriendin, al wat ernstig is, alleen aan mij, toetschrijven, de waarheid te doen kennen.'⁵⁴ Hetzelfde jaar overlijden allebei de schrijfsters, dus over haar daadwerkelijke aandeel binnen hun literaire successen is tot nu geen uitsluitel te geven. Wel kunnen we hun *imago* typeren als hardwerkend, sober, kritisch maar niet uit de hoogte. Wolff maakte gebruik van haar vrouwelijkheid en erkende haar plaats binnen de vroegmoderne rolpatronen, maar schuwde niet om deze te doorbreken door zich te distantiëren van 'vrouwelijke genres' en verwachtingspatronen passende bij de vroegmoderne vrouw.

2.2 Naamsbekendheid 1776-1804

Wolff en Deken hadden zelf een aandeel in het creëren van naamsbekendheid, maar ook andere actoren werkten hier aan mee. Over het leespubliek van *Sara Burgerhart* is niet veel

⁵¹ *Briefwisseling*, Brief 124 Aan mejuffrouw J.A. Busken, p.284

⁵² Deken, A., *Liederen voor den Boerenstand*, D. Du Mortier en Zoon, 1804, p.7

⁵³ Deken 1804, p.8

⁵⁴ Deken 1804, p.8

informatie overgeleverd, maar binnen dit onderzoek kan ik wel recensenten en collega-schrijvers laten spreken door middel van overgeleverde bronnen om een beeld te krijgen van de receptie. Een waardevolle bron voor receptieonderzoek is bijvoorbeeld de boekbespreking. Binnen de boekenreeks *Algemeene Bibliotheek vervattende naauwkeurige en onpartydige berigten van de voornaamste werken, in de geleerde wereld alom van tyd tot tyd uitkomende* blijkt de ontvangst van *Sara Burgerhart* positief. Dóll opent zijn boekbespreking met de mededeling dat Wolff en Deken als ‘onze Landgenooten’ met dit oorspronkelijke vaderlandse werk in een netwerk van schrijvers binnen deze categorie (briefroman) ‘met de beroemdste Buitenlanders naar den prys kunnen dingen’.⁵⁵ Dit betekent dat de schrijver van *Algemeene Bibliotheek* de uniekheid van dit oorspronkelijke werk, de vlotte schrijfstijl van Wolff en Deken kon waarderen en internationale potentie zag. Binnen een beslag van zo’n twintig pagina’s wordt het boek behandeld. Naast inhoudelijke en gedetailleerde informatie over het verhaal en de karakters, beschrijft Dóll dat het oogmerk van ‘vriendinnen Bekker en Deken’ hoofdzakelijk ligt bij de bescherming van de jonge en naïeve vrouw voor al het kwaad en gevaar in de wereld.⁵⁶ Vervolgens schrijft hij dat het werk van Wolff en Deken, de zedelijke roman, ‘belangrijk gemaakt moet worden’:

‘Dit edel, dit menschlievend plan was de vernuftige pen van Bekker en Deken dubbel waardig, en zy hebben dit zo treffend, zo schilderagtig uitgevoerd, dat wy, [...], door het schetzen en beoordeelen van vernuftige en zedelyke Romans, en andere werken van smaak, zullen poogen geschikt en belangrijk te maaken, [...], en door eene aangename mengeling van Nederlandsche Karakters, die, gelyk men voorgeeft, in ons Vaderland werkelijk gevonden worden, des te nuttiger en belangrijker wordt.’⁵⁷

Met de bespreking van *Sara Burgerhart* binnen deze reeks droeg Dóll zelf in ieder geval al een steentje bij aan zijn eigen oproep om het werk ‘belangrijk te maken’, en zo ook de naamsbekendheid van de schrijfsters te vergroten.

Een andere waardevolle bron om de receptie van het werk van Wolff en Deken te onderzoeken zijn overgeleverde boekrecensies binnen literaire tijdschriften en kranten. Een voorbeeld van zo’n vroegmodern literair tijdschrift is *Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen*. Het doel van dit tijdschrift was vaderlandse en elders uitgebrachte werken bespreken, die vervolgens ‘oordeelkundig tevens en vrymoedig verhandeld worden’.⁵⁸ Een

⁵⁵ Dóll, J. *Algemeene Bibliotheek, vervattende naauwkeurige en onpartydige berigten van de voornaamste werken, in de geleerde wereld alom van tyd tot tyd uitkomende*, 5 dln., Amsterdam, 1777-1786, dl 2 p.493

⁵⁶ Bekker is de meisjesnaam van Betje Wolff

⁵⁷ Dóll 1777-1786, dl 2 p.494, 495

⁵⁸ De volledige titel van het tijdschrift luidt: *Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen, waar in de boeken en schriften, die dagelyks in ons vaderland en elders uitkomen, oordeelkundig tevens en vrymoedig verhandeld worden*

jaar na het verschijnen van *Sara Burgerhart* verschijnt er in dit tijdschrift een lovende recensie over het werk. Aspecten die vooral als positief aangestipt worden zijn de oorspronkelijkheid van de roman en de Hollandse elementen, zoals de karakters en het toneel. Verder is de recensent te spreken over de moraal van het verhaal, die waarschuwt 'dat eene overmaat van levendigheid, en eene daaruit ontstaane sterke drift tot verstrooiende vermaken, door de Mode en de Luxe gewettigt, de beste Meisjes meermaals in gevaar brengen.'⁵⁹ De recensent spreekt tot slot zijn lof uit over de verschillende karakters in het boek: 'Door de manier van uitvoering is de Historie ryk in characters van verschillende soort, die allen natuurlyk te stade komen, hunne gepaste werking oefenen, en door het gansche beloop zichzelf bestendig gelyk zyn.'⁶⁰

De boekrecensies waren niet altijd lovend, en ook in de vroegmoderne tijd was het een kunst hier als schrijver goed mee om te gaan. Volgens onderzoek van Lia van Gemert was 'met name Wolff overgevoelig voor elke kritische opmerking.'⁶¹ Een voorbeeld van zo'n overgevoelige, ogenschijnlijk nonchalante reactie is te vinden binnen het voorwoord van de vertaling van *Gedenkschriften van Hyppolite Clairon*.⁶² Wolff reageert op de negatieve kritiek op hun boek *Cornelia Wildschut* (1793-1796). Ze schrijft dat ze het commentaar van zich af laat glijden, ook al schemert er een gevoel van wrok door haar woorden heen:

'Wie weet, hoe de Redacteur zich verheugd heeft, in de stille en vriendelijke overdenking, dat mijne vriendin en ik, tot in onze ziel zouden bedroefd zijn over dat schrikkelijke vonnis! Hoe hij zich, uit liefde voor den goeden smaak, verheugde, in het vrolijk vooruitzicht, dat wij nu nooit weer een woordje zouden durven inbrengen.'⁶³

Vervolgens doet ze een beroep op het vermogen van de lezer om zelf een oordeel te vellen over *Cornelia Wildschut*, omdat velen dat al hebben gedaan. Uit de reacties bleek volgens Wolff dat 'het een aangenaam, nuttig, leerzaam Boek is; en ons ere aandoet.'⁶⁴ Tot slot, voorafgaand op een woordje over het betreffende werk, meldt ze nog dat ze niet kleinzerig en kinderachtig zijn, maar het niet waarden 'onder de kruidjes roer mij niet geclassificeerd te worden.'⁶⁵

Nog een voorbeeld van zo'n dispuut waarbij Wolff van zich af bijt is te vinden binnen

⁵⁹ Kroe, Yntema en Tieboel, *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Jaargang 1783, Amsterdam 1783 p.226

⁶⁰ Kroe, Yntema en Tieboel 1783 p.226

⁶¹ Gemert, L. van, *Een toekomst voor Wolff en Deken*, in: *Onbreekbare burgerharten. De historie van Betje Wolff en Aagje Deken*, Nijmegen, Vantilt 2004, p. 189

⁶² Fontenelle, *Gedenkschriften van Hyppolite Clairon en aanmerkingen over de tooneelkunde*, vertaald door Wed. Wolff, Isaac van Cleef, Den Haag, 1799, p. 10-17

⁶³ Fontenelle 1799, p. 12, 13

⁶⁴ Fontenelle 1799, p.11

⁶⁵ Fontenelle 1799, p.12

het voorwoord van haar vertaling van het boek *Henry*.⁶⁶ Wolff ergert zich aan de mate van subjectiviteit, liefdeloosheid en de misinterpretatie van de doelgroep door recensenten over haar vertaling:

‘Het meest waarover ik met de Recensenten verschil, bestaat hierin: zy verbeelden zich, dat men noch goed, noch nuttig schryft, zo men niet voor hun en hunne Lezeren schryft; zy oordeelen over schriften, opgesteld voor den land- en werkman, als een Fransche kok over den schotel van een' arbeider zoude oordeelen: zy keuren af, dat men de pen opneemt, indien men niets oplevert, dat voor geoefenden smaaklyk is [...]’⁶⁷

Ook schrijft ze dat het verwachtingspatroon van de lezer niet strookt met de kwaliteit die recensenten verwachten van vertalingen. ‘Geef haar een liedje, waarin noch cadans, noch versificatie, noch leiding is, maar dat fiks rymt, en waar in de overwinning eener vroomme ziel over een zondige begeere bezongen wordt, en dit zal haar Jerusalem delivirata zyn’, beschrijft Wolff.⁶⁸ Tijdens de recensie van het boek haalt de recensent van *Vaderlandsche Letteroefeningen* Wolff's voorwoord vol kritiek aan:

‘Met veel genoeg hebben wy de naïve en vernuftige Voorrede der Vertaalster gelezen, waarin zy hoofdzaklyk sommige Boekbeoordeelaaren gispt, wegens hunne liefdelooze en onbedachte uitspraak over geschriften, die, al voldoen dezelve juist aan hunnen geoefenden smaak niet, echter voor de behoeften van veele min gevorderde tydgenooten wel berekend zyn.’⁶⁹

De recensent is van mening dat er een kern van waarheid zit in de woorden van Wolff, maar hij is van mening dat de schrijver niet ervoor moet wijken om de ‘zedelyken smaak trapswyze te verfynen’.⁷⁰ Dit heeft volgens de schrijver te maken met de rol van schrijver als volksoepvoeder en zal resulteren in ‘den traagen voortgang der algemeene volksverlichting.’⁷¹

Desondanks veroverden de schrijfsters een plek binnen het vroegmoderne canoniseringsproces in de vorm van een portret in het *Panpoëticon Batavûm*. Dit ‘Kabinet der voornaamste Nederlandsche dichteren’ is sinds 1772 in handen van het genootschap Kunst Wordt Door Arbeid Verkreegen en is opgericht door artistieke duizendpoot Arnoud van Halen (1673-1732). Na de overname vindt er een toestroom van literaire vrouwen binnen het Kabinet plaats. Deze literaire erfenis, bestaande uit teksten over en portretten

⁶⁶ Arundel, van, *Henry*. In IV Deelen, uit het Engelsch vertaald door Elisabeth Bekker, Wed. A. Wolff. Amsteldam, Wed. J. Dóll, 1800.

⁶⁷ Kroe en de Wed. J. Yntema en zoon, In: *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Amsterdam 1800, p.175

⁶⁸ Kroe, Yntema en zoon 1800, p.176

⁶⁹ Kroe, Yntema en zoon 1800, p.175

⁷⁰ Kroe, Yntema en zoon 1800, p.176

⁷¹ Kroe, Yntema en zoon 1800, p.176

van Nederlandse en ‘verhollandste’ schrijvers en dichters was een lofzang op het Nederlandse literaire erfgoed. De kanttekening of deze ontwikkeling een gevolg van hun naamsbekendheid is, of eraan heeft bijgedragen, moet ik natuurlijk maken. Een aanwijzing voor het laatste wordt genoemd in *Worm en Donder*, waarin dichter en schrijver Jan van Hoogstraten (1662-1736) wees op het belang van dit werk in het genereren van roem: ‘Zijn *Pan Poëticon* vliegt hooger met uw naam / Dan ‘t geen vlerk bereykt der snelgewiekte faam.’⁷² Zoals Leemans en Johannes overtuigend hebben laten zien waren auteurs en uitgevers in toenemende mate bewust van de noodzaak om zichzelf te verkopen.⁷³ De portretten waren dus een belangrijke factor binnen de beeldvorming van de beginnende en succesvolle vroegmoderne auteur. Een aanwijzing voor het feit dat de aanwezigheid van Wolff en Deken binnen de verzameling een gevolg is van hun bekendheid vinden we in de woorden van dichter Joannes Badon, die de portretten van bijschriften voorzag:

‘Fijn oordeel, kloek verstant en dichterlijke gaven
Vertoonen zich op 't schoonste in dit aanminnig Beelt.
Maar vraagt men wie Natuur zo rijklijk heeft bedeed,
En wie zich ziet geächt, geëerd van Letterbraven;
't Is vlugge ELIZABET, een Telg uit BEKKERS stam,
Die, door haar geest en kunst, den loflauwrier bekwam.’⁷⁴

Uit de woorden van Badon maak ik op dat hij Wolff ziet als een gevestigde schrijfster die haar naam heeft waargemaakt binnen de Nederlandse literatuur en die van hem waardering ontvangt in de vorm van ‘den loflauwrier’, verkregen door haar ‘fijn oordeel, kloek verstand, dichterlijke gave, geest en kunst’. Ook keert hier gender-gerelateerde roem terug: uiterlijke kenmerken spelen wederom een rol, want haar beeld wordt als ‘aanminnig’ getypeerd.

2.3 Naamsbekendheid 1804-1834

Na het overlijden van Wolff en Deken in 1804 blijven er recensies verschijnen. *De recensent, ook der recensenten* (1807) riep het werk van Wolff en Deken uit tot ‘in de smaak der natie’.⁷⁵ Krol legt dit begrip uit als ‘in het land heersende voorkeur voor een specifieke vorm van het schone, waarin het volkskarakter wordt uitgedrukt.’⁷⁶ In het eerder genoemde tijdschrift *Vaderlandsche letter-oefeningen* werden de schrijfsters in 1817 ‘onsterfelijk’

⁷² Leemans & Johannes 2013, p.112

⁷³ Leemans & Johannes 2013, p.127

⁷⁴ Altena, P. *Badon, het Panpoëticon, en Weyerman*. In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*. Jaargang 21. Stichting Jacob Campo Weyerman, Amsterdam 1998, p.58

⁷⁵ Krol, E. *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800-1840*, Hilversum 1997 p.138

⁷⁶ Krol 1997, p.23

genoemd. De recensent van dit tijdschrift neemt het voor de schrijfsters op tijdens zijn bespreking van een vertaling van het boek *Leven en Lotgevallen* van Frederik van Hellborn. Hij reageert op het feit dat een Duitse recensent de karakters in *Sara Burgerhart* ooit onbeschaafd heeft genoemd en kaatst de bal terug:

‘Die geestigheid heeft nu wel vrij wat van die derbheiten in karakters, daden en uitdrukkingen, welke zekere Duitse Oordeelkundige, zoo wij ons herinneren, eens aan de onsterfelijke Schrijfsters van Sara Burgerhart, of liever aan de taal en den geest onzer Natie, toeschreef, en die wij dus aan onze naburen mits dezen eerlijk teruggeven.’⁷⁷

Postuum bleven er dus lovende recensies over de schrijfsters verschijnen. De stijl van Wolff en Deken was herkenbaar en succesvol, Krol beschrijft de kenmerken als: ‘de speelse, humoristische stijl, de uitbeelding van de typische Nederlander en inherent daaraan, het opvoedkundig belang van het huiselijk leven.’⁷⁸ Na hun dood in 1804 laten de vaderlandse schrijfsters een oeuvre aan boeken en een gat in de markt achter: de oorspronkelijk Nederlandse briefroman was geliefd onder vertalers en uitgevers. In *De Recensent, ook der recensenten* uit 1807 wordt Adriaan Loosjes letterlijk voorgesteld als fakkeldrager van het genre waarin Wolff en Deken floreerden.

‘Zoo zeer de meesterstukken der, ons te vroeg ontrukte, in dit vak voortreffelijke vrouwen, E. Wolf en A. Deken, inzonderheid de *Sara Burgerhart*, *Willem Leevend*, en *Cornelia Wildschut*, in den smaak der Natie vielen; zoo zeer deze Geschriften uitmuntteden, door de oorspronkelijke waarheid en Nationaliteit der karakters, door het belangrijke der tafereelen, [...] en eindelijk, door de natuurlijke en naïeve schrijfwijze [...] om het gemis dezer twee *origineele* en werkzame vrouwen op een waardige wijze vergoed te zien door eene andere pen, berekend, om in dien eigen geest voortteschrijven.’⁷⁹

Loosjes wordt genoemd als opvolger en in 1807 verschijnt de briefroman *Historie van Mejuffrouw Susanna Bronkhorst*.⁸⁰ Hij is niet de enige die een graantje meepikt van het succes van de briefroman. Een opvallendere poging doet Catharina Maria Dóll Egges (dochter van eerder genoemde Jan Dóll). In 1830 verschijnt haar roman *Cornelia Burgerhart*, waarbij de titel de inspiratie voor het boek niet kan verhullen.⁸¹

⁷⁷ *Vaderlandsche Letteroefeningen* Jaargang 1817, p.340, 341

⁷⁸ Krol, E. *Vijftig jaar behoefte aan 'vast, zedelijk voedsel' De Wolff-en-Dekentraditie in de literaire kritiek van 1786 tot 1836* in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*. Jaargang 27, Amsterdam 2004, p.68

⁷⁹ Krol 1997 p.138

⁸⁰ Krol 1997 p.138

⁸¹ Krol 2004 p.71

Dat de roem van de schrijfsters een gegenderd karakter had wordt nogmaals benadrukt binnen het jeugdboek *Galerij van beroemde mannen en vrouwen in Nederland door eene vriendin der jeugd, derde stukje*.⁸² Dit boek is geschreven door onder meer M.J. de Neufville onder het pseudoniem 'eene vriendin der jeugd'. Binnen dit boekwerk uit 1822 staan de schrijfsters vernoemd binnen een verzameling van beroemde Nederlanders zoals Pieter Nieuwland, P.C. Hooft en Rembrandt van Rhijn. In dit opvoedkundige werk worden levenslessen verstrekt, gevolgd door informatie over de beroemde vaderlandse figuren. Binnen het hoofdstuk over Wolff en Deken wordt de les 'beoordeel niemand op zijn of haar uiterlijk' geleerd. Moeder en dochter zijn in gesprek. Na de levensles en een beknopte uitleg van het levensverhaal van Wolff en Deken, vraagt moeder aan haar dochter Agnes: 'Indien men nu Elisabeth Wolff of Agatha Deken noemt, waaraan, meent gij, wordt dan gedacht, aan hare kleeding, aan haar uiterlijk gelaat, of aan hare Werken?'⁸³ Het antwoord spreekt voor zich. De schrijfsters stonden er dus om bekend dat ze zich sober kleedden en 'waren eerder leelijk, dan schoon', maar hun werk zal herinnerd worden en de geschiedenis in gaan, ongeacht hun uiterlijk. Uit deze bron blijkt dat de dames zich niet alleen staande hielden tussen 'grote mannen' uit de Nederlandse geschiedenis, ze werden ook schriftelijk geroemd om hun werk en vervulden binnen dit boek een voorbeeldfunctie van deugdelijke schrijfsters.

Na het overlijden van Wolff en Deken bleef de naamsbekendheid zich vergroten. Nog een verzamelwerk waarin de schrijfsters postuum zijn opgenomen, is het *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters* (1827). Elizabeth Bekker Wolff wordt als schrijfster in dit letterkundige naslagwerk behandeld, maar ook Deken wordt uiteraard binnen deze uiteenzetting besproken. De eerder door Leemans en Johannes genoemde 'peper-en-zout-oppositie' wordt binnen dit werk door de schrijver, P.G. Witsen Geysbeek, benadrukt:

'Wij hebben de beminnelijke, zachtaardige, deugdzame Deken in dit werk reeds vroeger leeren kennen, en tevens opgemerkt dat haar karakter, oppervlakkig beschouwd, zeer weinig met dit van hare vriendin scheen te strooken, ja veeleer het contrast van hetzelfde was, en echter tusschen deze beide vrouwen acht en twintig jaren lang eene onafgebroken voorbeeldelooze vriendschap bestond.'⁸⁴

⁸² de Neufville, M.J. et.al., *Galerij van beroemde mannen en vrouwen in Nederland door eene vriendin der jeugd, derde stukje*, Amsterdam, 1822

⁸³ de Neufville et.al. 1822, p.132

⁸⁴ Witsen Geysbeek, P.G. *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*. Deel 6 VIC-ZYP. C.L. Schleijer, Amsterdam 1827 p.548

Na een samenvatting van het leven en de literaire hoogtepunten van Wolff en Deken, besluit Witsen Geysbeek met een kort eerbetoon aan de dertien jaar eerder overleden schrijfsters. Hij maakt de schrijfsters meerdere complimenten op het gebied van onder meer hun zedelijkheid, deugd, verlichting en beschaving. Ook haalt hij de openbare herdenking, georganiseerd door De Amsterdamsche afdeeling der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde in 1805, aan. Hij besluit met de mededeling dat de geschriften van Wolff en Deken voor altijd zullen zijn: 'Zeker zijn wel eenige vroegere geschriften der schrandere, geestige en luimige wolff en ook eenige der vrome, zedige en ernstige deken in vergetelheid geraakt, voor zoo ver zij slechts met de daarin behandelde onderwerpen, een kortstondig belang wecten; maar de meesten worden nog met veel genoeg gelezen'⁸⁵, aldus Witsen Geysbeek.

Dichter C.H. Van Hall droeg tijdens deze herdenking een gedicht voor dat ook opgenomen is in zijn latere bundel *Gedichten* (1818). In dit veertien pagina's lange gedicht worden de schrijfsters geprezen om hun werk.

Zoo zaagt ge, o gadelooze vrouwen!
Vereenigd door vernuft en moed,
U door een achtbren, wijzen stoet,
Als de eer van uw geslacht, beschouwen;
Die Stoet, de roem van Nederland,
Biedt u verrukt zijne eedle hand,
En voert u vrolijk in der wetenschappen tempel:
Dáár, waar u blonde Pallas beidt,
Drukt ze op uwe offers ook haar onuitwischbren stempel,
Den Stempel der onsterfelijkheid!⁸⁶

Binnen deze strofe wordt de onsterfelijke roem van de schrijfsters nogmaals benadrukt en gezegevierd. 'Den Stempel der onsterfelijkheid' wordt in deze strofe letterlijk uitgedeeld door de dichter C.H. van Hall, ik interpreteer deze uitspraak als de toewensing van 'eeuwige roem' voor het schrijversduo.

2.4 Conclusie

Uit onderzoek naar verschillende overgeleverde bronnen op het gebied van receptie blijkt de naamsbekendheid voor Wolff en Deken relatief groot. *Sara Burgerhart* werd gerekend tot

⁸⁵ Witsen Geysbeek, 1827 p.552

⁸⁶ Van Hall, C.H. *Gedichten*, Amsterdam, Johannes van der Hey, Ten Brink & de Vries, 1768-1858 p. 31

‘een van de voornaamste werken’ en ze zijn opgenomen in het werk *Galerij van beroemde mannen en vrouwen in Nederland*. Ze veroverden hun plekje tussen de grootste mannelijke schrijvers, en zouden zich volgens Dóll binnen hun genre kunnen meten met buitenlandse schrijvers. Hier hebben de schrijfsters zelf een aandeel in gehad door het creëren van een *imago* van sobere maar hardwerkende en kritische vrouwelijke schrijfsters. Vooral Wolff was kritisch en durfde tegen de gevestigde literaire actoren, zoals literaire critici, in te gaan. Hun roem was ook gender-gerelateerd: het feit dat ze vrouwen waren speelt binnen de recensies een rol, maar ook hun zelfprofilering was geënt op hun vrouwelijkheid zoals blijkt uit de overgeleverde brieven. Ze erkenden de heersende rol,- en verwachtingspatronen die gepaard gingen met vrouw-zijn, maar ze waren ook niet bang deze te doorbreken met betrekking tot hun genre-keuze en schriftelijke uitingen. Daarnaast blijkt dat de naamsbekendheid groot genoeg was om navolging te krijgen na hun overlijden. Ze kregen ‘de stempel der onsterfelijkheid’ van dichter C.H. Van Hall en behoorden tot de categorie ‘in den smaak der natie’ volgens het tijdschrift *De Recensent, ook der recensenten*. Dit zijn meerdere aanwijzingen over de beroemdheid van Wolff en Deken. Het idee bestond blijkbaar dat de schrijfsters beroemd waren, en dit zouden moeten blijven: zij en hun werk verdienden het volgens collega-schrijvers om onsterfelijk te worden. Hoe groot de groep was onder wie dit idee bestond, blijft speculeren. Het feit dat het idee bestond, is een interessant gegeven voor mijn onderzoek naar de roem van Wolff en Deken, want dit toont aan dat de naamsbekendheid bestond. De groeiende naamsbekendheid bestond voornamelijk door het feit dat hun schrijfwerk geprezen werd en door het feit dat ze schrijvende vrouwen waren in een door mannen gedomineerd literair landschap.

Hoofdstuk 3 Boekproductie en de uitgever

'*De Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*' heeft als toevoeging in de titel de tekst '*Niet Vertaalt*'. Deze twee woorden geven de uniekheid van het boek aan; het was een oorspronkelijk Nederlandstalig werk. Wolff en Deken waren verantwoordelijk voor het schrijven van de eerste Nederlandse briefroman. Ze lieten hem uitgeven in 1782 door de Haagse uitgever Isaac van Cleef. Achtentwintig drukken later (2012) is het boek een erfstuk van de Nederlandse literatuur. Binnen dit hoofdstuk onderzoek ik de positie van de achttiende-eeuwse roman en de rol van de boekproductie en de literaire industrie in het genereren van de roem en bekendheid van de schrijfsters Wolff en Deken in de periode 1776-1834.

3.1 De broodschrijver

In de achttiende eeuw groeit de markt van het gedrukte woord explosief binnen de Republiek. In het boek *Worm en Donder* van Leemans en Johannes wordt het beroep van de broodschrijver omvangrijk beschreven.⁸⁷ Zo ook de strijd van de schrijver voor erkenning van zijn of haar beroep als betaald werk. Van auteursrecht is nog weinig tot geen sprake en de morele intenties van de broodschrijver staan ter discussie wanneer hij of zij geld krijgt voor het geschreven werk:

'Een Schryver om den broode is iemand, dien het niet verscheelt, wat, waarover, en hoe hy schryve; waarheid en logen is hem even waard, hy ziet nergens anders naar, dan hoe hy door veele bladen te bekladden aan geld mag koomen.'⁸⁸

Justus van Effen is duidelijk in zijn beschouwing '*Schryvers om den broode*' in *Hollandsche Spectator*: broodschrijvers zijn eerloos en liegen met gemak, want broodschrijvers doen alles voor het geld. Tegelijkertijd was Van Effen ook van mening dat schrijvers wel voordeel van hun arbeid mogen genieten, net als de dokter en de advocaat, om hun gezin fatsoenlijk te kunnen ondersteunen.⁸⁹ Deze tegenstrijdigheid binnen de visie op het beroep van de broodschrijver zorgde voor een lastige spagaat voor de achttiende-eeuwse schrijver. Leemans en Johannes: 'Wie zich laat betalen voor zijn geschriften is een 'broodschrijver', een gewetenloze die zijn schrijftalent prostitueert. Schrijven, zo luidt de aloude erecode, zou eigenlijk een onbetaalde bezigheid in de vrije uurtjes moeten zijn.'⁹⁰ Door het ontbreken van

⁸⁷ Leemans & Johannes, 2013, p.83-125

⁸⁸ Leemans & Johannes, 2013, p.95

⁸⁹ Leemans & Johannes, 2013, p.95

⁹⁰ Leemans & Johannes, 2013, p. 95

onder andere een beschermheer voor de kunsten, een mecenaat, hebben de uitgeverijen de touwtjes strak in handen.

Toneeldichter Johannes Nomsz verwoordt de scheve verhoudingen in een rake vergelijking tegen de jonge dichter Pieter Johannes Uylenbroek, wanneer hij hem erop wijst dat 'Phoebus Apollo, god van de muziek en poëzie, in Nederland nu eenmaal minder hoog in aanzien staat dan Mercurius, de god van de handel'.⁹¹ Veel schrijvers uit de achttiende eeuw kiezen er dan ook voor om geen vergoeding te vragen voor hun werk. Wolff en Deken verzetten zich tegen deze ontwikkeling. Zij waren voorlopers in de strijd voor de erkenning van de betaalde broodschrijver.

3.2 Wolff en Deken en hun uitgevers

In de achttiende eeuw zijn er ongeveer 1500 'actieve' Nederlandse uitgevers werkzaam binnen de relatief kleine Nederlandse boekenmarkt. Vanaf 1778 gaan Wolff en Deken in zee met de Haagse uitgever Isaac van Cleef.⁹² De rol van de vroegmoderne uitgever binnen de literaire roem was omvangrijk. Om een boek aan de man te brengen werd gebruik gemaakt van vroegmoderne marketingtechnieken. Zorgvuldig brachten zogenaamde 'literatuurspecialisten' het werk zo goed mogelijk op de boekenmarkt door het vorm te geven in een aantrekkelijk en verzorgd jasje. Ze bepalen het formaat van het werk, voorzien het van vignetjes en een wapen en de nodige extra informatie voor het publiek, zoals een inleiding en eventueel illustraties en enkele drempelgedichten.⁹³ Auteurs blijven nauw betrokken bij het proces van uitgeven, ook draagt de auteur zelf financieel bij. Van Cleef was trots op zijn samenwerking met de schrijfsters Wolff en Deken. Dit blijkt onder meer uit een advertentie van een overgeleverde editie van *De Hollandsche Historische Courant*, van 21-09-1784. In een advertentie (zie afbeelding 2) onderaan de voorpagina is duidelijk te lezen dat de uitgever onder andere het werk *Sara Burgerhart* gebruikt als paradepaardje om nieuwe klanten uit de schrijverskring te werven:

'J. Van Cleef. Boekverkoper in 's Hage, geeft uit en heeft alom verzonden: HISTORIE van den WILLEM LEEVEND, [...] Het Publyk, dat met zo veel genoegen den voortreffelyken VADERLANDSCHE ROMAN van SARA BURGERHART ontfangen heeft, zal met geen minder vermaak, [...] leezen, In welke mede niet den Vaderlandsche Charakters eigenaartig en vernuftig geschetst worden.'⁹⁴

⁹¹ Leemans & Johannes 2013, p.101

⁹² Leemans & Johannes 2013 p.117-118

⁹³ Leemans & Johannes 2013, p.116-118

⁹⁴ Een fragment uit de *Hollandsche Historische Courant*, datum: 21-09-1784, nummer 114 bron: Delpher

Afbeelding 2: een fragment uit de *Hollandsche Historische Courant*, 21-09-1784, nummer 114 Bron: Delfpher

Dit soort advertenties plaatste de uitgever regelmatig tussen grofweg 1785 en 1790 in kranten verdeeld over heel Nederland, van *Middelburgsche Courant* tot de *Oprechte Haerlemsche Courant*.⁹⁵

Naast oorspronkelijk werk verdienden veel broodschrijvers, en zo ook Wolff en Deken, hun dagelijks brood vooral door het maken van vertalingen. In de republiek bestond zo'n twintig procent van de Nederlandstalige titelproductie uit vertalingen van werk uit het buitenland.⁹⁶ Volgens Leemans en Johannes stijgt dit aantal in de loop van de achttiende eeuw aanzienlijk: in het decennium 1791-1800 zijn van de 271 nieuwe titels er 82 oorspronkelijk Nederlandstalig en 189 vertaald.⁹⁷ Vandaar dat Wolff en Deken vol trots en overtuiging de namen van hun werk aanvullen met de tekst 'Niet Vertaalt', om de oorspronkelijkheid van hun werk te benadrukken.

Wolff en Deken waren dus erg gesteld op hun uitgevers en vice versa, maar zij waren geen dames die voor een schijntje wilden werken. Ze waren en bleven broodschrijvers en het inkomen was geen vetpot noch vanzelfsprekend. De schrijfsters stonden erom bekend niet op hun mondje te zijn gevallen. Vooral Betje Wolff kwam voor zichzelf en collega-schrijfster Deken op, zodat hun financieel toekwam waar ze dachten recht op te hebben. Een informatiebron voor deze mondigheid vinden we aan de hand van de eerder genoemde overgeleverde brieven in de postuum verschenen *Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken*.⁹⁸ Wolff deed bijvoorbeeld zaken met de weduwe Dóll-Egges: ze leverde slecht betaald vertaalwerk.⁹⁹ Deze dame was de weduwe van in de in het voorgaande hoofdstuk genoemde Jan Dóll, schrijver van de *Algemeene Bibliotheek*. Binnen de samenwerking met de weduwe lopen zakelijke en persoonlijke belangen door elkaar heen wanneer Wolff achter haar geld aan moet. Wanneer betaling voor de vertaling van het boek *Henry wederom uitblijft*, na een eerder dispuut over betaling rond haar kopij voor de *Almanak door Vrouwen voor Vrouwen*, is voor Wolff de maat vol. Ze laat dit op 3 mei 1800

⁹⁵ Deze informatie staat gedocumenteerd binnen de database Delfpher. De teksten komen uit de collecties van diverse wetenschappelijke instellingen, bibliotheken en erfgoedinstellingen. Link: www.delfpher.nl

⁹⁶ Leemans & Johannes, 2013, p.103

⁹⁷ Leemans & Johannes, 2013, p.103

⁹⁸ *Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken* ed. Joh. Dyserinck, De Gebroeders van Cleef, Den Haag 1904

⁹⁹ Buijnters 1984

aan Dóll-Egges weten in een bericht terwijl ze haar een deel van de kopij voor *Henry* opstuurt:

‘Zie hier 10de & 11de boek van Henry: in weinige dagen volgt het laatste boek, & dan is dien breyberg dóór gegeeten. Ik hoop dat gy dees keer in consideratie zult nemen, dat ik om brood schryf, of liever - want schryven doe ik niet - vertaal’¹⁰⁰

De achttiende-eeuwse Nederlandse auteur had het niet makkelijk. Een optie was om als auteur zelf je werk uit te geven. Wolff en Deken hebben dit tevergeefs geprobeerd in 1786 met een eigen tijdschrift genaamd *Vaderlandsche Jonge Juffers*. Volgens onderzoek van Lotte Jensen streefden de schrijfsters ‘naar een actieve participatie van hun lezeressen’.¹⁰¹ Op deze manier probeerden ze ‘een specifiek vrouwelijke lees- en schrijfgemeenschap tot stand te brengen’.¹⁰² Deze poging mislukte en het negentien pagina’s tellende manuscript werd nooit gedrukt. Over de reden van mislukking blijft het volgens Jensen speculeren, zij denkt dat hoogstwaarschijnlijk de afzetmarkt te klein was: het vrouwelijk lezerspotentieel was niet toereikend. Een tweede verklaring kan zijn dat de schrijfsters afgeleid waren door hun participatie aan publieke debatten tijdens politiek roerige tijden.¹⁰³

Het literaire succes had naast erkenning van hun werk als schrijfsters ook invloed op hun inkomen. Leemans en Johannes en ook Buijnsters beschrijven de interessante dynamiek tussen schrijver en uitgever in het geval van Wolff en Deken en Van Cleef in hun onderzoek.¹⁰⁴ Na de goede ontvangst van *Sara Burgerhart* zegt uitgever Isaac van Cleef de schrijfsters namelijk f 30,- per vel toe voor hun volgende boek, dit bedrag is sensationeel voor die tijd. Anderhalf jaar later verschijnt het zojuist genoemde boek *Historie van den heer Willem Leevend*. Wanneer dit boek, en ook de daarop verschijnende *Historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut* geen daverend succes worden, halveert Van Cleef het honorarium per bladzijde. Dit doet hij nogmaals wanneer het eerste deel van het nieuwe boek *Geschrift eener bejaarde vrouw* hem niet aanstaat. Wat overblijft is f 7,- per vel voor de voltooiing van laatstgenoemd boek.¹⁰⁵ Wolff reageert middels een bericht aan Van Cleef vol emotie op het nieuws:

‘ons besluit is dus, dat wij liever de twee volgende deelen op het vuur zouden leggen en tot asch verbranden dan dat wij, die voor den Roem, en t geen

¹⁰⁰ Buijnsters 1984, p.305-306

¹⁰¹ Jensen, L., *Een tijdschrift voor 'Vaderlandsche Jonge Juffers': de gestrande poging van Betje Wolff en Aagje Deken om een vrouwentijdschrift op te richten* in: Tijdschrift voor Tijdschriftstudies, issue 10, 2001, p. 30

¹⁰² Jensen 2001, p.30

¹⁰³ Jensen 2001, p.33

¹⁰⁴ Leemans & Johannes 2013, p.108, Buijnsters 1984, p.305-306

¹⁰⁵ Buijnsters 1984, p.321

mooglijk nog meer zegd, voor de Nijt gearbeid hebben ons vernederen zouden om ons laatste werk, t welk ons oneindige moeite gekost heeft, daar het plan tot 6 deelen was aangelegt, en nu, op uwe begeerte, tot 4 deelen is omgewerkt, voor 7 Guldens per Blad weg te geeven',¹⁰⁶

Wolff stond op haar strepen als het aankwam op zaken doen. Uit dit fragment blijkt het temperamentvolle karakter van Wolff en het begin van een subtiele verschuiving in de machtspositie tussen schrijver en uitgever. Uit deze gegevens maak ik op dat Wolff, en in zekere zin ook Deken, goed wisten waar ze stonden in de hiërarchie van Nederlandse schrijvers: ze wisten wat ze waard waren. In dit geval was dat in ieder geval meer dan f 7,- per vel.

3.3 Het succes van Sara Burgerhart

‘Onze SARA BURGERHART is met zo veel vermaak door een groot getal lieden van allen rang, jaaren, begrippen, en standen ontfangen, dat het ons heeft aangemoedigd, om nog één werk van dien aart uittegeeven.’¹⁰⁷

Het voorwoord van het werk *Historie van den heer Willem Leevend* verradt het succes van zijn literaire voorganger: *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. Tijdens het leven van Wolff en Deken kende de briefroman drie edities (1e druk 1782, 2e druk 1783, 3^e druk 1786).¹⁰⁸ De vierde druk verscheen in 1836, ruim dertig jaar na hun dood. Deze gegevens sluiten aan bij de observatie van Leemans en Johannes dat ‘successen in de vorm van bestsellers gewoonlijk zeer tijdelijk zijn’.¹⁰⁹

Om deze gegevens te kunnen duiden is informatie over de positionering van de roman op de achttiende-eeuwse literaire markt en zijn bronnen over oplagecijfers waardevol. J.J. Kloek heeft onderzoek gedaan naar de roman en romancultuur in de tweede helft van de achttiende eeuw. Volgens Kloek groeide in de loop van de achttiende eeuw de populariteit van de Nederlandstalige roman, zowel oorspronkelijke als vertaalde werken. Ter indicatie verwijst hij naar onderzoek van Buisman in zijn *Populaire prozaschrijvers*, met aantallen van 421 titels uit de eerste helft van de eeuw, tegen 1111 uit de tweede.¹¹⁰ Hij is tot de conclusie gekomen dat aan de kwalificatie van de roman als ‘populair’ maar beperkte betekenis kan worden toegekend. Buisman concludeert dat ‘tot brede lagen van de

¹⁰⁶ Buijnsters 1984, p.321

¹⁰⁷ Wolff, B. en Deken A., *Historie van den heer Willem Leevend*. Deel 1. Isaac van Cleef, Den Haag 1784, Voorrede

¹⁰⁸ Deze boekgegevens heb ik gevonden binnen de zoekinstrumenten NCC en STCN.

¹⁰⁹ Leemans & Johannes 2013, p.106

¹¹⁰ Kloek, J.J., ‘Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de 18e eeuw’ In: *Literatuur 1*, 1984, p.137

bevolking het genre nauwelijks of niet is doorgedrongen'.¹¹¹ Ook stelt hij dat in veel gevallen de roman slechts 'genoten zijn door een kleine, maatschappelijk hoog gesitueerde minderheid'.¹¹² Kloek illustreert onder andere het verschil in populariteit tussen de roman en goedkope schotschriften. Volgens Kloek werd een roman soms één of twee keer herdrukt, meer was uitzonderlijk. Ter indicatie: de goedkope schotschriften kenden soms binnen een korte tijd wel dertig of veertig oplagen. Kloek: 'Zonder twijfel heeft dergelijke lectuur lagen van de bevolking bereikt waar de roman niet doordrong'.¹¹³ Uit deze bevindingen kan ik concluderen dat *Sara Burgerhart* wel degelijk een bestseller was met drie herdrukken in de eerste jaren na het verschijnen van het boek.

Helaas zijn er weinig bruikbaar bronnenmateriaal over oplagecijfers uit deze tijd overgeleverd, met uitzondering van één periode: tussen november 1811 en december 1813. Ten tijde van de Franse overheersing werden uitgevers verplicht informatie te geven over edities en oplagen. Uit deze kort gedocumenteerde periode hebben we geleerd dat romans een oplage kenden van tussen de 500 en 800 stuks.¹¹⁴ Dit zijn geen grote aantallen, en in vergelijking met oplagecijfers over de populairste werken zoals devote volksboekjes, eenvoudige liedbundeltjes en dergelijke, vallen deze aantallen in het niet. Rekening houdend met het feit dat de roman in opkomst was en het publiek waarschijnlijk gering, is *Sara Burgerhart* als succesvol te bestempelen. Daarnaast moet ik een kanttekening plaatsen bij de aanname dat een grotere oplage automatisch bekendheid en roem oplevert. In de achttiende eeuw bestond het lezende publiek niet alleen uit 'romankopende' lezers. Kloek haalt dit discussiepunt ook aan in zijn onderzoek naar roman en romanpubliek. Hij legt uit dat tegen het jaar 1800 er andere manieren zijn om te lezen zonder te kopen, zoals commerciële leenbibliotheken en leesgezelschappen.¹¹⁵ Hierdoor konden ook mensen met een kleiner budget in hun leesbehoefte voorzien worden. Naast 'romankopers' was er dus ook nog een groep 'romanleneren', wat het bereik van een roman zoals *Sara Burgerhart* dus alleen maar kon vergroten.

Het succes van *Sara Burgerhart* was grensoverschrijdend: in 1787 werd de tweede editie van het werk vertaald naar het Frans. Uitgever François Grasset & Comp uit het Franse Lausanne verzorgde hoogstwaarschijnlijk de anonieme vertaling *Histoire de Mademoiselle Sara Burgerhart*.¹¹⁶ In tegenstelling tot wat men zou denken, waren de schrijfsters niet blij

¹¹¹ Kloek 1984, p.141

¹¹² Kloek 1984, p.141

¹¹³ Kloek 1984 p.141

¹¹⁴ Kloek 1984 p.141

¹¹⁵ Kloek 1984 p.140

¹¹⁶ Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw. 'De Franse vertaling van Sara Burgerhart' Jaargang 1970. Werkgroep Achttiende Eeuw, Nijmegen 1970 p.18

met deze ontwikkeling. In het nawoord van het achtste boek van hun werk *Willem Leevend*, besloot Betje Wolff een paar jaar eerder met het volgende bericht:

‘Wy maaken onze Landslieden geene complimenten, als wy hen onzen dank betuigen voor de wys, waar op zy onze werken ontfangen. Het doet ons echter weinig vermaak te hooren, dat men onze Burgerhart in 't Fransch vertaalt; om dat wy overtuigd zyn, dat wy voor ons Land, en voor dat alléén, schryven, en schryven kunnen. In zo verre stemmen wy nederig toe, dat wy onvertaalbare Romans schryven.’¹¹⁷

Zou het zo kunnen zijn dat Wolff en Deken de Franse vertaling niet uit handen durfden te geven? Of was het boek ‘te vaderlands’, zodat het niet begrepen kon worden in het buitenland? Het kan ook zijn dat ze niet wilden dat hun werk vertaald werd, omdat ze geen financiële tegemoetkoming kregen. Wat de weerstand precies inhield is een complex onderzoek en blijft op vlakken speculeren. Wat we wel kunnen leren uit deze documenten, is dat de roman zekere ‘fans’ had in het buitenland. Na speuren door Google Books stuitte ik ook op de Duitse ‘*Sara Reinert: eine Geschichte in Briefen, dem schönen Geschlecht gewidmet*’ uit 1796 en ‘*Sara Reinert: eine Geschichte in Briefen dem schöene Geschlechte gewidmet*’ uit 1806. Deze bronnen duiden op eigentijdse grensoverschrijdende bekendheid en bewondering.

3.4 Conclusie

Aan de hand van voorgaande bevindingen kan ik concluderen dat, ook al zijn er weinig bronnen die licht schijnen over oplagecijfers, het werk *Sara Burgerhart* een ware *bestseller* was met drie drukken in de eerste jaren na het verschijnen van het werk. In vergelijking met ‘de grootste’ schrijvers uit de vroegmoderne tijd zoals Erasmus en Cats vallen de edities van Wolff en Dekens *Sara Burgerhart* echter in het niet. Toch genereerden zij binnen hun vakgebied, in een tijd waarin de roman in opkomst was, roem. Dit concludeer ik uit het feit dat ze wisten ‘wat ze waard waren’. Ze waren zich bewust van hun eigen talent en durfden hiervoor uit te komen en een rechte rug te houden tegenover uitgevers die misbruik wilden maken van hun positie als kwetsbare broodschrijver. Voor twee schrijfsters die opereerden binnen een zogenaamde nichemarkt, want de populairste werken bestonden uit schotschriften, devote volksboekjes, eenvoudige liedbundeltjes en dergelijke, hielden ze hun hoofd financieel boven water en dwongen ze op hun eigen manier respect af. De Franse en

¹¹⁷ Vieu-Kuik, H.J. en Smeyers, J., *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Deel 6*. Standaard Uitgeverij, Antwerpen / Amsterdam 1975, p.228

Duitse vertalingen van *Sara Burgerhart* duiden op grensoverschrijdende bekendheid. Deze gegevens bij elkaar opgeteld duidt naar mijn mening op aanzien en de verwerving van een eigen plek binnen de Nederlandse literaire markt van de tweede helft van de achttiende eeuw.

Conclusie

De roem van Wolff en Deken steunde in eerste instantie op het feit dat ze in de smaak vielen met hun werk, dit concludeer ik uit het feit dat *Sara Burgerhart* een vroegmoderne *bestseller* genoemd mag worden. Binnen recensies werden ze gekwalificeerd als 'in den smaak der natie' en vaderlandse aspecten binnen hun werk werden gewaardeerd. Buiten hun werk om, steunde hun roem vooral op twee pijlers: het feit dat ze vrouwen waren en hun eigenwijsheid. Beide factoren hebben de schrijfsters zelf vormgegeven door middel van hun zelfpresentatie, maar werden ook genoemd door collega-schrijvers.

De roem van Wolff en Deken leunt daarnaast op veel tegenstrijdigheden. De grootste tegenstrijdigheid zit in de karakters van Wolff en Deken. Meerdere malen worden deze verschillen aangehaald binnen recensies en andere overgeleverde bronnen. Wolff benaderde dit contrast tussen zichzelf en haar collega Deken als een waardevol element binnen hun samenwerking. Nauwkeurig zette zij de verschillen tussen zichzelf en Deken uiteen als een ware *spindoctor* en bestempelde deze unieke combinatie van karakters als hun kracht. Deze 'peper-en-zout-oppositie' bleek succesvol.

Een andere tegenstrijdigheid vinden we binnen Wolff haar uitingen en haar gedragingen. Enerzijds wilde Wolff zich bijvoorbeeld niet conformeren op het gebied van rolpatronen; ze was tegendraads en eigenwijs. Ze wilde zich niet aanpassen binnen de literaire gegerende kaders en zich alleen maar bezighouden met 'vrouwelijke genres'. Daarnaast schuwde ze niet om zich 'mannelijk' uit te laten binnen haar brieven. Anderzijds leek ze haar vrouwelijkheid te gebruiken wanneer ze haar onzekerheid uitte of om iets af te schuiven op 'vrouwelijke gebreken'. Het doel van deze uitingen blijft speculeren, omdat toon en intonatie binnen overgeleverde brieven ontbreken. Wat ook opvalt is de tegenstrijdigheid tussen haar uitspraken en haar handelen. Ze schrijft bijvoorbeeld dat ze een hekel heeft aan 'pedanten', maar gedraagt zich uiterst 'pedant' als het aankomt op negatieve kritiek en discussies over betalingen. Deze tegenstelling is interessant, omdat het een verschil in haar zelfrepresentatie en haar gedragingen aangeeft; deze twee elementen strookten op het eerste gezicht niet met elkaar. Wellicht is dit een interessant gegeven voor verder onderzoek.

Onderzoek naar hun uiterlijk en materieel bezit duidt eenduidig op een 'doe-maar-gewoon-mentaliteit'; ze wilden zich vooral bewijzen door hun schrijfwerk. Dit wordt mede ondersteund door mijn onderzoek naar de beschrijving van hun uiterlijke kenmerken, hun woonruimte en hun dagbesteding. Binnen de omgang met kritiek en de dynamiek tussen de schrijfsters en hun uitgevers stelden de schrijfsters zich kritisch op. Wellicht heeft dit te maken met het ijzersterke geloof in eigen kunnen. Ze waren hardwerkende vrouwen en ze

vochten minstens zo hard voor erkenning binnen de Nederlandse literatuur als voor hun brood op de plank. Dit duidt op zelfverzekerdheid en toe-eigening van hun plek binnen het over het algemeen door mannen gedomineerde literaire landschap van de achttiende eeuw.

Een ander punt van aandacht is dat de roem van Wolff en Deken, zoals ik dat binnen dit onderzoek als één onderwerp heb behandeld, niet van gelijke mate is. Achteraf gezien was het niet haalbaar om deze twee schrijfsters als gelijken te behandelen en onderzoeken, want ze waren niet gelijk. Uit diverse overgeleverde bronnen leren we dat Wolff de kar trok wat betreft publieke erkenning en daarnaast ook meer erkenning kreeg. Wolff is vaker als opzichzelfstaande schrijfster geëerd en wordt vaker individueel aangehaald binnen lofprijzingen. Waar Wolff binnen mijn onderzoek een duidelijke stem had leek Deken soms afwezig, gewoonweg omdat er minder bronnen over haar en van haar overgeleverd zijn. Het lijkt er op dat zonder Wolff het duo Wolff en Deken niet zo succesvol was geweest als dat ze uiteindelijk zijn geworden tijdens hun leven en in de eerste dertig jaar na hun dood.

Het harde werk van Wolff en Deken heeft zijn vruchten afgeworpen, want roem hebben ze gekend. Meerdere goedkeurende 'stempels' en lofprijzingen kwamen hun naam toe. Hoe groot deze precies roem was blijft lastig te analyseren, omdat we een van de belangrijkste actoren niet hebben kunnen laten spreken: het publiek. Uitgaande van de informatie gewonnen uit overgeleverde bronnen van collega-schrijvers over Wolff en Deken, vroegmoderne canonvorming en bronnen die aanwijzingen geven over Wolff en Dekens karakter, leren we dat de schrijfsters zeker beroemd waren tijdens hun leven. Hun werk werd in het buitenland vertaald en ze maakten deel uit van de vroegmoderne canonvorming. Deze roem had een gegenderd karakter, omdat het feit dat ze vrouwelijke schrijfsters waren keer op keer expliciet genoemd werd.

Bij aandacht genereren en ontvangen hoort kritiek: zowel negatief als positief. Tegenwoordig bestaat er niet zoiets als 'slechte publiciteit', mogelijk is dit moderne aspect ook wel toepasbaar op de situatie van Wolff en Deken? Zou het kunnen dat het ventileren van hun drift in voorwoorden en in hun brieven de schrijfsters extra aanzien heeft opgeleverd? Dit is eveneens eventueel een interessant gegeven voor verder onderzoek binnen de Wolff-en-Dekenstudies. Daarnaast lijkt deze negatieve kritiek vooral aanwezig geweest tijdens hun schrijvende leven. Na hun dood in 1804 is de kritiek veel positiever, zoals vaker te zien is bij overleden artiesten wordt de nadruk op het gemis en de nagedachtenis gelegd. Vooral onder collega-schrijvers was deze waardering groot. Meerdere malen zijn ze dan ook tot 'onsterfelijk' uitgeroepen en dat zijn ze, mogen we nu wel stellen, door de jaren heen ook gebleken.

Literatuurlijst

- Aerts, M. 'Een rondedans om het gedenkstuk', *Wolff en Deken als nationaal monument*. In: *Onbreekbare Burgerharten: de historie van Betje Wolff en Aagje Deken*. Nijmegen, Vantilt 2004
- Altena, P. En Everard, M. (red.), *Onbreekbare burgerharten. De historie van Betje Wolff en Aagje Deken*, Nijmegen, Vantilt 2004
- Altena, P. *Badon, het Panpoëticon, en Weyerman*. In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*. Jaargang 21. Stichting Jacob Campo Weyerman, Amsterdam 1998
- Arundel, van, *Henry*. In IV Deelen, uit het Engelsch vertaald door Elisabeth Bekker, Wed. A. Wolff. Amsteldam, Wed. J. Dóll, 1800.
- Berenson, Edward & Giloi, Eva, *Constructing Charisma: Celebrity, Fame, and Power in Nineteenth-Century Europe*, Berghahn Books, New York 2010
- Blaak, J., *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Dissertatie Rotterdam 2004, Hilversum: Verloren, 2004, 368
- Buijnsters, P.J., *Wolff en Deken*. Martinus Nijhoff, Leiden 1984
- Deken, A., *Liederen voor den Boerenstand*, D. Du Mortier en Zoon, 1804
- Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw. 'De Franse vertaling van Sara Burgerhart' Jaargang 1970*. Werkgroep Achttiende Eeuw, Nijmegen 1970
- Dóll, J. *Algemeene Bibliotheek, vervattende naauwkeurige en onpartydige berigten van de voornaamste werken, in de geleerde wereld alom van tyd tot tyd uitkomende*, 5 dln., Amsterdam, 1777-1786
- Fontenelle, *Gedenkschriften van Hyppolite Clairon en aanmerkingen over de tooneelkunde*, vertaald door Wed. Wolff, Isaac van Cleef, Den Haag, 1799
- Gemert, L. van, *Een toekomst voor Wolff en Deken*, in: *Onbreekbare burgerharten. De historie van Betje Wolff en Aagje Deken*, Nijmegen, Vantilt 2004
- Gestel, G. van & Meyer, G. de, *Vedettetdom. Beroemd in Vlaanderen*, Garant 2002
- Ghijsen, H.C.M. *Dapper vrouwenleven*, Van Gorcum & Comp. Assen 1953
- Hall, C.H van. *Gedichten*, Amsterdam, Johannes van der Hey, Ten Brink & de Vries, 1768-1858
- Hollandsche Historische Courant*, datum: 21-09-1784, nummer 114 bron: Delpher URL: <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010808641>
- Jensen, L., *Een tijdschrift voor 'Vaderlandsche Jonge Juffers': de gestrande poging van Betje Wolff en Aagje Deken om een vrouwentijdschrift op te richten* in: *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies*, issue 10, 2001

Kloek, J.J., 'Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de 18e eeuw' In: *Literatuur* 1, 1984

Kroe, van der, Yntema en Tieboel, *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Jaargang 1783, Amsterdam 1783

Krol, E. *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800-1840*, Hilversum 1997

Krol, E. *Vijftig jaar behoefte aan 'vast, zedelijk voedsel' De Wolff-en-Dekentraditie in de literaire kritiek van 1786 tot 1836 in: Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*. Jaargang 27, Amsterdam 2004

Leemans, I. & Johannes G.J., *Worm en donder*, Bert Bakker 2013

Marshall, P.D. *Celebrity and Power: Fame in Contemporary Culture*, U of Minnesota Press, 1997, Preface

Mole, T., *Romanticism and Celebrity Culture, 1750-1850*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009

Neufville, de M.J et.al., *Galerij van beroemde mannen en vrouwen in Nederland door eene vriendin der jeugd, derde stukje*, Amsterdam, 1822

Oostrom, *Vrouwen in achttiende-eeuwse dichtgenootschappen in: Vooy's*. Jaargang 14. Vooy's, Utrecht 1995-1996 p.16

Paenhuysen A., Verschaffel Tom. *De strategieën van de roem. Het publieke leven van de kunstenaar, 19 -20ste eeuw. Bij wijze van inleiding*. In: *Revue belge de philologie et d'histoire*. Tome 83 fasc. 4, 2005

Schenkeveld-van der Dussen, M.A., 'Leven in de schaduw: Aagje Deken (1741-1804).' In: A.J. Gelderblom, E.M.P. van Gemert, M.E. Meijer Drees, E. Stronken (red.), *In de boeken, met de geest*. Amsterdam 2002

Tacitus, Maye, Roland, *Tacitus: Dialogus de Oratoribus*, Deel van: Cambridge Greek and Latin Classics, Cambridge, 2001

Vieu-Kuik, H.J. en Smeyers, J., *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Deel 6*. Standaard Uitgeverij, Antwerpen / Amsterdam 1975

Visser, A. *In de gloria: literaire roem in de Renaissance*, Den Haag, Algemeen Nederlands Verbond, 2013

Vries, M. de, 'Dichten voor de eeuwigheid. Over eerezucht en onsterfelijkheid in de achttiende-eeuwse literaire genootschappen.' In: *Literatuur* 12, 1995

Witsen Geysbeek, P.G. *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*. Deel 6 VIC-ZYP. C.L. Schleijer, Amsterdam, 1827

Wolff, B. en Deken A., *Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken* ed. Joh. Dyserinck. De Gebroeders van Cleef, Den Haag 1904

Wolff, B. en Deken, A., *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. Isaac van Cleef, Den Haag 1782

Wolff, B. en Deken A., *Historie van den heer Willem Leevend*. Deel 1. Isaac van Cleef, Den Haag 1784, Voorrede